

VYAVÁHARA TATWA,

A TREATISE

OF

Judicial Proceedings,

BY

RAGHUNANDANA BHATTACHARYA.

EDITED BY

LAKSHMI NARAYAN SERMA,

Librarian, S. College.

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE COMMITTEE

OF

Public Instruction.

PRINTED AT THE EDUCATION PRESS

1829.

श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं .

(व्यवहारतत्त्वं)

श्रीयुतकमिष्टिसाक्षेवानुज्ञया

इंग्लण्डोयाष्टाविंशत्यधिकाष्टादशशतसम्बत्सरे

कलिकातामहानगरे संस्कृतपाटशालामुद्रायन्ते

द्वितीयसदितं मुद्रितं

*) श्रीबन्नीनारायणशर्माणा

शोधितञ्च

॥ अथ व्यवहारतत्त्वस्य सूचीपत्रं ॥

श्रवणं	दृष्टांकाः	पङ्क्त्याः
अथ व्यवहारदर्शनं	१	३
माह्विवाकलक्षणं	२	२
व्यवहारदर्शने शूद्रो न नियोजनीयः	३	१८
माह्वणनुवक्तयनं	४	३
शूद्रैश्च व्यवहारदर्शने राज्ञोऽनित्यकथनं	५	५
धर्मापदेशकशूद्रस्य राजदण्डकथनं	६	६
अथ व्यवहारस्वरूपकथनं	७	१२
व्यवहारद्रष्टुप्रशंसा	८	१५
धर्मशास्त्रयोर्विरोधे युक्तिरादरणीया	९	९
धर्मेन धर्म्यं वचोबह्व्यं	१०	१५
सम्यक्लक्षणकथनं	११	१८
यमाप्रशंसा	१२	६
व्यवहारदर्शनकालकथनं	१३	१५
राजकर्तृकक्षीकपालप्रणतिः	१४	१६

४ ॥ व्यवहारतत्त्वस्य सूचीपत्रं ॥

प्रकरणं	शृङ्गाः	पङ्क्त्यङ्काः
अदर्शनेऽन्यथादर्शने पापकथनं	६	२
अर्थित्वकथनं	६	८
वादिप्रतिवादिनोः प्रतिनिधिकथनं	७	११
अस्वापवादकथनं	७	७
कुलस्त्रीप्रभृतीनां प्रतिनिधिकथनं	७	११
असन्निधिरार्यवादिनोदण्डः	७	१४
अनापेक्षकथनं	७	१६
अनुत्तीर्णव्यवहारो व्यवहारान्तरे न योज्यः	८	११
अस्य प्रतिप्रसवकथनं	८	१८
पूर्वताडनादिकारिणोऽधिकदण्डः	८	८
एकदा संप्रवृत्तयोस्तु न्यदण्डः	८	११
लघुकाभावे वादिप्रतिवादिनौ रक्षणीयौ	१०	२
उत्तरदाने प्रतिवादिनोऽवकाशदान	१०	१२
अस्वापवादकथनं	११	८
राजदेवकृतदोषादवध्यतिक्रमे दण्डाभावः	११	१२
अथ व्यवहारपादनिर्णयः	१२	४
अथ भाषापादः	१२	१२
भाषास्वरूपनिर्ूपणं	१२	१३
भाषापत्रशोधनकथनं	१४	३

॥ व्यवहारतत्त्वस्य सूचीपत्रं ॥

पृ.

प्रकरणं	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्याङ्काः
भाषालिखनप्रकारः	१४	६
भाषादिलेखकं प्रति	१४	१४
राजकर्तृलिखनपरीक्षा	१४	१७
अथोत्तरपादः	६१	१
हीनवादिकथनं	१६	११
उत्तरस्वरूपं तद्देहाय	१७	६
उत्तराभासकथनं	१८	१२
मिथ्योत्तरप्रकाराः	१८	१८
संप्रतिपत्त्युत्तरकथनं	१८	१४
प्रत्यवस्तुन्दनस्वरूपं	१८	१६
मातृन्यायकथनं	१८	१८
कारणोत्तरकथनं	२०	६
प्रतिवादिनः साक्षिणः प्रष्टव्याः	२०	१०
मिथ्योत्तरकारणोत्तरे विशेषकथनं	२२	४
अनुत्तरत्वकथनं	२३	१५
अथ क्रियापादः	२४	१
अथ दिव्यकर्मा	२५	१४
अथता अपि साक्षिणोभवन्ति	२६	१५
परम्परया श्रवणादपि साक्षी स्यात्	२७	३

६ ॥ व्यवहारतत्त्वस्य सूचीपत्रं ॥

प्रकरणं	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
साक्षिणउत्तरसंज्ञाकथनं	२७	६
गूढसाक्षिकथनं	२७	११
बालादीनामसाक्षिकथनं	२७	१६
साक्षिचन्द्राकथनं	२८	४
स्त्रीणां साक्ष्यनिषेधः	२८	८
असाक्षिणः	२०	१
साहच्ये साक्षिनियमाभावः	२०	८
साहच्यस्वरूपकथनं	२०	१२
सौयादौ न साक्षिपरीक्षा	२१	१
श्रीत्रियादीनामसाक्ष्यकथनं	२१	११
श्रीत्रियस्वरूपकथनं	२१	१४
यज्जातीयविवादस्तज्जातीयसाक्षिकथनं	२२	८
साक्षिजिज्ञासास्नानप्रकाराश्च	२२	१२
जानन्नपि यः साक्ष्यं न दद्यात्तस्यदण्डः	२३	७
सत्यां प्रतिज्ञां यस्त्योचुः साक्षिणः स जघी	२३	११
द्राक्षणादीनां प्राणरक्षार्थं साक्ष्यमनृतं वदेत्	२३	१३
साक्षिद्वये वह्मनां वचनं ग्राह्यं	२३	१६
साक्षिदूषणकथनं	२५	१
उभयपक्षयन्द्वये सन्धिकथनं	२५	१

॥ व्यवहारतत्त्वस्य सूचीपत्रं ॥

७

प्रकरणं	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
मानुषीक्रियासत्त्वे न देवीक्रियादरणीया	६५	१५
निष्कृतैकदेशविभावेन	६६	१
न्यायाधिगमे तर्काभ्युपायः	६६	१७
अनेकार्थामियोगे	६७	२
अनुमानादरः, साचीत्यादिः	६८	१५
साक्षिणां परीक्षाकथनं	६८	१८
अथ दुष्टलक्षणं	६८	६
अज्ञता अपि यामसामन्ताः साक्षिणः	६९	१२
साक्षिदिव्यलेखानां मध्ये विशेषकथनं	६९	१७
लेख्यशोधनप्रकाराः	६९	७
साक्षिकथनप्रकाराः	६९	८
अन्यथावादिनो निन्दाकथनं	६९	१५
जयपराजयावधारणं	६९	५
कूटसाक्षिकथनं	६९	८
अथ लिखितं	६९	१
लिखनासिद्धिकथनं	६९	१३
पूगादीनां विवादे लेख्यमेव साधनं	६९	१
पूगस्वरूपकथनं	६९	३
लेख्यसन्देहे कर्तव्यता	६९	८

प्रकरणं	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्याङ्काः
अथ भुक्तिकथनं	४६	१
उपेक्षया स्वत्वहानिः भुक्त्वा स्वत्वञ्च	४८	१
क्रमागतभोगागमादलवान्	४८	१०
यत्र सौकांपि भुक्तिर्नास्ति तत्रागमप्रमाणं	४८	८
त्रिपुरुषी भुक्तिर्गरीयसी	४८	१६
त्रिपुरुषभोगस्वरूपकथनं	५०	१
वादिप्रतिवादिनोरुत्थागमस्यत्वे	५०	८
आहर्त्ता भुक्तिर्मागमश्चापि शोधयेत्	५१	३
भक्तिशोधनकथनं	५१	८
स्त्रीधननृपधने विशेषकथनं	५२	१८
धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधे	५३	११
अथ भुक्तिस्वत्यापवादः	५४	४
अथ युक्तिकथनं	५४	११
अथ शपथाः	५५	८
तत्र दैवक्रियाविषयकथनं	५७	२
उभयेच्छ्रद्धाभियाक्तापि शपथं कुर्यात्	५७	१४
अथ शपथे शुचिः	५८	१
मित्राशपथकरणे रोगविशेषकथनं	५८	८
गृहसि कामिनीसन्तोषार्थं दृष्ट्याशपथेनपातकं	५८	१५

॥ व्यवहारतत्त्वस्य सूचीपत्रं ॥

८

प्रकरणं	पृष्ठाङ्काः	पत्रपङ्काः
दृष्टान्तपथे पातककथनं	५८	१
अथ निर्णयः	५८	६
निर्णयस्य फलकथनं	६०	२
अथपत्रस्य लिखनप्रकाराः	६०	६
निर्णयानन्तरं प्रमाणस्य विफलताकथनं	६१	४
निर्णयोत्तररुद्धत्यकथनं	६१	१०
धर्मतो व्यवहारनिष्पत्तिरूपेण विचारणीयः	६१	१०
निर्णयानन्तरं पुनर्न्यायदर्शनं	६२	५
असद्विचारे विचारान्तरकरणं	६२	८
अस्यापवादकथनं	६२	१४
बलादिना कृतव्यवहारो निवर्तते	६३	२
दासपुत्रकृतं कार्यमकृतमेव	६४	१
अस्यापवादकथनं	६४	५
अस्मात् अस्मात् अकथनं	६४	१०
कुटुम्बार्थे दासादि कृतार्थादिकं गृहस्थेन देयं	६५	३
नियुक्तकृतव्यवहारं स्वात्मनुमन्येत	६५	११

॥ इति व्यवहारतत्त्वस्य सूची समाप्ता ॥

॥ श्रीकृष्णायनमः ॥

प्रणम्य सच्चिदानन्दं वागीशं विदुषां मुदे ।
व्यवहारदृशेस्तत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

॥ अथ व्यवहारदर्शनं ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः । स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गे
णाधर्षितः परैः । आवेदयति चेद्राज्ञि व्यवहार
पदं हि तत् ॥

स्मृतिसदाचारवर्द्धिर्भूतेन वर्त्मना परैरर्थतः
शरीरतोवा पीडितश्चेद्राजनि निवेदयेत् तद्व्यव
हारदर्शनस्थानं चेदित्यत्र यदिति मैथिलाः ।
आवेदयति चेदित्यनेन स्वयं विवादोत्थापनं
राज्ञा न कर्त्तव्यमिति शूलपाणिमहामहोपाध्यायाः
राज्ञीति व्यवहारप्रदर्शकपरं ॥

तथाच वृहस्पतिः । राजा कार्याणि संपश्येत्
 प्राङ्निवाक्योऽथवा द्विजः । प्राङ्निवाकलक्षणमाह
 सङ्ख्य । विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिपन्नं तथैव च ।
 प्रियपूर्वं प्राग्ब्रूति प्राङ्निवाकस्ततः स्मृतः ॥

कात्यायनः । व्यवहारायितं प्रश्नं पृच्छति
 प्राङ्निवाक्येति । विवेचयति यत्तस्मिन् प्राङ्निवाक
 स्ततः स्मृतः ॥

अर्थिनं प्रति भाषा ते कीदृशी प्रत्यर्थिनं प्रति च
 तवापि कीदृशमुत्तरं इति पृच्छतीति प्राट् श्रुत्वा च
 युक्तायुक्तत्वेन जयं पराजयं वा विविनक्ति इति
 विवाकः प्राट् च सविवाक्येति प्राङ्निवाकः ॥ ●

कात्यायनः । सप्राङ्निवाकः सामात्यः सम्राह्मण
 पुरोहितः । स्वयं स राजा चिनुयात्तेषां जयपरा
 जयौ । यदाकार्यवशाद् राजा न पश्येत् कार्यनिर्णयं ।
 तदा नियुञ्ज्याद्विदांसं ब्राह्मणं वेदपारगं । यदि
 विप्रो न विद्वान् स्यात् चक्षुर्यं न च योजयेत् । वैश्य
 म्याधर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥ सविनीत
 देशः ॥

मनुः । जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्वा
ह्यणव्रुवः । धर्माप्रवक्ता नृपतेन तु शूद्रः कदा
चन । नाध्यापयति नाधीते सत्राह्यणव्रुवः स्मृतः ॥

व्यासः । द्विजान्विधाय यः पश्येत् कार्याणि
वृषलैः सह । तस्य प्रक्षुभ्यते राज्यं वलं कोपश्च
नश्यति ॥ यः शूद्रो वैदिकं धर्मं स्मार्त्तं वा भायते
यदि । तस्य दण्डं द्वे सहस्रे स्रक्कणी चैव भेदयेत् ॥
दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यो न शूद्रो विजितेन्द्रियः ।
दुष्टां गां कः परित्यज्यार्चयेत् शीतवन्तीं खरीं ॥

व्यवहारमाह कात्यायनः । विनानार्थेऽपसन्देहे
क्षरणं चारुच्यते । नानासन्देहक्षरणाद्यवहार
इति स्थितिः ॥ नानाविवादविषयः संशयोऽस्ति
ऽनेन इति व्यवहारः । भाषोत्तरक्रियानिर्णायकत्वं
व्यवहारत्वं ॥

तथाच बृहस्पतिः । अज्ञानतिमिरोपेतान्
सन्देहपटलार्दितान् । निरामयान् यः कुरुते
शास्त्राञ्च शखाकया । इह कीर्त्तिं राजपूजां लभते
सद्गतिञ्च सः । तस्मात्संशयमूढानां कर्त्तव्यश्च
विनिर्णयः ॥

अतएव नारदः । अनियुक्तो नियुक्तो वा
शास्त्रज्ञो वक्तुमर्हति । दैवीं वाचं स वदति यः
शास्त्रमुपजीवति ॥ दैवीं देवानुमतां । धर्मशास्त्र
योस्तु विरोधे लोकव्यवहारएवादर्शनीय इत्याह
सएव । धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः
स्मृतः । व्यवहारो हि बलवान् धर्मस्तेनावहीयते ।
अवहीयते अवगम्यते हि गतावित्यस्माद्वातोः ॥

अतएव बृहस्पतिः । केवलं शास्त्रमाश्रित्य न
कर्तव्यो विनिर्णयः । युक्तिहीनविचारे तु धर्मज्ञानिः
प्रजायते । युक्तिर्न्यायः स च लोकव्यवहार इति
व्यवहारमाह्वका ॥

अतएव कात्यायनः । कुलशीलवयोवृत्त
वित्तवह्निरधिष्ठितं । वणिग्भिः स्वात् कतिपयैः
कुलवृद्धैरधिष्ठितं । सद्दन्तिशेषः ॥

कात्यायनः । सभ्येनावगम्यवक्तव्यं धर्मार्थस
हितं यत्नः । शृणोति यदि नो राजा स्वात्तु सभ्य
स्तदानृणः । सभ्यः सभायां साधुः ॥

तथापि धानाह याज्ञवल्क्यः । श्रुताध्ययन
संपन्नाः कुलीनाः सत्यवादिनः । राज्ञा सभासदः

कार्याः शत्रौ मित्रे च ये समाः । श्रुताध्ययन
सम्पन्नाः धर्मशास्त्रज्ञाः कुलीनाः . सङ्गरादिदीप
शून्यमातापितृपरम्पराकाः । एवंभूताः सभा
सदः । सभायां यथा सीदन्ति उपविशन्ति तथा
दानमानसत्कारैराज्ञा कर्त्तव्याः ॥

तथाविधायस्थानेन भूमेः सभात्वमाह मनुः ।
यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रावेदविदस्त्रयः । राज्ञः
प्रतिष्ठातोविद्वान् ब्रह्मणस्तां सभां विदुः । विद्वत्सं
हतावपि सभापर्यायपरिपच्छब्दमाह . स एव ।
त्रैविद्योऽत्रैतुकस्तर्की निरुक्तोऽधर्मपठकः । त्रयश्चा
श्रमिणः पूर्वे परिपत् स्थाहशावराः । त्रैविद्यः
त्रिवेदपारगः त्रैतुकः सद्युक्तिव्यवहारी ॥

अतएवामरसिंहः सभा सदसि सभ्ये च अत्र
भा दीप्तिः प्रकाशोज्ञानमिति यावत् तथा सद्यै
साक्षात् परम्परया वा वर्त्तते इति सभा ॥

कात्यायनः । दिवसस्वाष्टमं भागं मुक्त्वा भागत्रयं
तुयत् । सर्वालो व्यवहाराणां शास्त्रद्वयः परः स्मृतः ।
अष्टममाद्यार्द्धप्रहरं भागत्रयं प्रहरद्वयपर्यन्तं ॥

मनुः । धर्मासनमधिष्ठाय सङ्गीताङ्गः समा

हितः । प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥

मनुनारदवैधायनहारीताः । पादोऽघर्म्मस्य
कर्त्तारं पादः साक्षिणमृच्छति । पादः सभासदः
सर्वान् पादोराजानमृच्छति । राजा भवत्यने
नास्तु मुच्यन्ते च सभासदः । एनोगच्छति कर्त्तारं
निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ॥ कर्त्तारं वादिनं राजपदं
यिवेचकपरं अनेनाः निव्यापः ॥

अर्थित्वमाह तुर्व्यासनारदौ । यस्य चाभ्यधिका
पीडा कार्यं वाप्यधिकं भवेत् । तस्यार्थिभावो
दातव्यो न यः पूर्वं निवेदयेत् । अत्रैव पूर्वपक्षो
भवेत्तस्य इति कात्यायनीये तृतीयपादः ॥

न यः पूर्वं निवेदयेदिति तस्योत्तरः पक्ष इति
शेषः स यः पूर्वमिति पाठे यः प्रथमं निवेदयति
स पूर्ववादीत्यर्थः ॥

बृहस्पतिः । अहं पूर्विकया यातावर्थिप्रत्यर्थिनौ
यदा । वादो वर्णानुपूर्वेण याह्यः पीडामवेक्ष्य वा ।
यत्र ह्येव वदतः प्रभो मदाक्यं शृणुइति तत्र
प्राक्षणादिक्रमेणाधिकपीडादर्शनेन वा वादो
यायः ॥

स्वयं विवादाशक्तौ प्रतिनिधिमाह नारदः ।
अर्थिना सन्नियुक्तोवा प्रत्यर्थिप्रदितोऽयवा । योय
स्वार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ । तयोर्वादिप्रति
वादिनोः ॥

वृद्धस्यतिरपि । ऋत्विग्वादे नियुक्तस्य समौ
सम्परिकीर्त्तितौ । यज्ञे स्वाभ्याभ्यात्पुण्यं दानिं वादे
ऽयवा जयं । कात्यायनः । मनुष्यमारणे, स्तेये
परदाराभिमर्षणे । अभक्ष्यभक्षणेचैव कन्याहरण
दूषणे ॥ पारुष्ये क्रूट करणेऽनुपद्रोहे तथैव च ।
प्रतिवादी न दातव्यः कर्त्ता तु विवदेत् स्वयं ॥

कुलस्त्रीप्रभृतीनां प्रतिनिधिमाह व्यासः ।
कुलस्त्रीवालकोन्मत्तजडार्त्तानाञ्च बान्धवाः । पूर्वं
पक्षोत्तरे ब्रूयुर्नियुक्तोभूतकस्तथा ॥

भ्रात्रादीतरस्य पक्षस्थितस्य दण्डनीयत्वमाह
नारदः । योन भ्राता पिता वापि न पुत्रेन नियो
जितः । परार्थवादी दण्डः स्याद्व्यवहारेषु विव्रुवन् ।
विव्रुवन् विरुद्धं व्रुवन् ॥

नारदः । निर्वेष्टुकामोरोगार्त्ता यियक्षुर्व्यसने
स्थितः । अभियुक्तस्तथान्येन राजकर्म्मोद्यतस्तथा ।

गवां प्रचारे गोपालाः शस्यवन्धे क्षपीवलाः ।
 शिल्पिनश्चापि तत्काले आयुधीयाश्च विग्रहे ।
 अप्राप्तव्यवहारश्च दूतोदानोन्मुखोव्रती । विपम
 स्याश्च नासेध्या नचैतान्नाह्वयेनृपः । निर्व्वेष्टुकामो
 विवाहप्रवृत्तः अन्येन वादान्तरेण अप्राप्तव्यव
 हारः षोडशवर्षावर वयस्कः । तत्काले विवा
 हादिसमाप्तिपर्यन्तकाले । एते विपमस्याश्च उप
 स्रवदेशस्याश्च उत्तमर्णादिना नासेध्यानावघा
 वनीयाः । एतान् प्रागुक्तान् वादिना निवेदिता
 नितिशेषः ॥

याज्ञवल्क्यः । अभियोगमनिस्तीर्य्य नैनं प्रत्य
 भियोजयत् । अभियुक्तः सन् उत्तरमदत्त्वा भाषा
 वादिनमेतं स्वाभियोगानुपमर्दकेन विवादान्त
 रेण न योजयेत् युगपदनेकव्यवहारासम्भवात् ॥

नारदोऽपि पूर्व्ववादंपरित्यज्य योऽन्यमालम्बते
 पुनः । वादसंक्रमणाज्जेयोक्षीनवादी सचै नरः ।
 क्षीनवादीत्यनेन दंष्ट्रतोक्ता नतु प्रकृतार्थाक्षीनता
 अन्यथा ह्लापत्तेः । पारुष्ये प्रतिप्रसवमाह सएव
 कुर्यात् प्रत्यभियोगश्च कलहे सादृशेषु च । याक्

पारुष्ये शस्त्रादिप्रहारेषु च यथा पूर्वमहमप्यन्येना
क्रुष्टः शस्त्रेण हत इत्यपराधाभावाय प्रत्यभियोगं
कुर्यात् ॥

तथाच बृहस्पतिः । आक्रुष्टस्तु यदाक्रोशं
स्ताडितः प्रतिताडयन् । हत्वा ततायिनश्चैव नाप
राधी भवेन्नरः । एतेन वाक्पारुष्यदण्डपारुष्ययोः
प्रकृतभियोगे खण्डकाभियोगेऽपि न दोषः यत्तु
पूर्वमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात् स दोषभाक् ।
पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयोऽगुरुरिति
नारदवचनं तत्पूर्वापेक्षया परस्याधिकवाक्पारु
ष्योत्पादकस्यापि खण्डदण्डत्रिधायकं । युगपत्सं
प्रवर्त्तनेऽधिकदण्डाभावमाह स एव ॥

पारुष्ये साहसे चैव युगपत्संप्रवृत्तयोः । विशेष
येन लभ्येत विनयः स्यात्समस्तयोः । विनयोदण्डः ।
एवञ्च दण्डोऽयमनपराधे मयि कृतः प्रीडितत्वा
दिति भाषायां प्रत्यभियोगः कार्य्य एव । प्रत्यवस्कन्द
नोत्तरत्वेन युगपदनेकव्यवचारापत्तिदोषस्या
भावात् ॥

सभापतेः कर्त्तव्यमाह कात्यायनः । अथ
चेत्प्रतिभूर्नास्ति वादयोग्यस्तु वादिनोः । स रक्षितो
दिनस्यान्ते दद्याद्भृत्याय वेतनं । प्रतिभवति तत्कार्ये
तद्वद्भवतीति प्रतिभूर्लघ्नकः । वादयोग्यः विवाद
फलस्य साधितधनादिदानस्य दण्डदानस्य च
क्षमः । वादिनोर्भाषावादिनः उत्तरवादिनश्च ॥

तथाच याज्ञवल्क्यः । उभयोः प्रतिभूर्भाष्यः
समर्थः कार्यनिर्णये । प्रतिभुवस्त्वभावे च राज्ञा सं
क्षपन्नृतयोः । राज्ञा संक्षपनं दण्डतुल्याधिकरणं
निर्णयस्य कार्यं धनादिदाने राजदन्तादित्वा
त्कार्यशब्दस्य पूर्वनिपातः भृत्यः तद्रक्षको राज
नियुक्तः । प्रत्यर्थी यदि कञ्चित्कालं प्रार्थयते स
लभते अर्थी तु कालं प्रार्थयन् अर्थित्वमेव
व्याचन्यादिति तेन कालेन प्रार्थनीयः ॥

तदाह प्रत्यर्थी लभते कालं त्वचं सप्ताहमेव
च । अर्थी तु प्रार्थयन् कालं तत्क्षणादेव क्षीयते ।
कचित् प्रत्यर्थी कालं न लभते ॥

याज्ञवल्क्यः । साहसस्तेयपांसुर्यगोभिशापा
त्यये स्त्रियां । विवादयेत् सद्य एव कालोऽन्यत्रे

च्छया स्मृतः । साक्षसं मनुष्यमारणं गौरत्र दोष्ठा
अभिशापोमहापातकादिना अत्यये द्रव्यनाशे
स्त्रियां कुलस्त्रियां चारित्र्यविवादविषयप्राप्तायां
दास्यां स्वत्वविवादे वा एषु सद्यएव उत्तरं दापये
दिति ग्रंथसंपाणिः ॥

विशेषयति कात्यायनः । यस्याः कार्यसमारम्भ
श्चिरात्तेन विनिश्चितः । तस्मान्न लभते कालमभि
युक्तस्तु कालभाक् ॥

अपवादमाह बृहस्पतिः । अभियेक्ताऽप्र
गल्नात्वादक्तुं नोत्सहते यदि । तदा कालः प्रदा
तव्यः कार्यशक्त्यनुरूपतः ॥

अत्रापि विशेषयति व्यासः । राजदैवकृतो दोष
स्तस्मिन् काले यदा भवेत् । अवध्ययोगमात्रेण न
भवेत् स पराजितः । स्वकृतसमयबन्धोऽभियुक्तः ।
राजदैवकृतं दोषं साक्षिभिः प्रतिपादयेत् । जैह्वे
न वर्त्तमानस्तु दण्डोदाप्यस्तु तद्वनं । अवध्यति
क्रमहेतो राजदैविकदोषस्य प्रमितौ न तदति
क्रामकोऽपराध्यति जैह्वाच्च तदतिक्रमेण दण्डो
भङ्गी च भवतोत्तर्यः । कृष्णकाठिन्यादियुक्तो जिह्वः ॥

तथाच हारीतः । इन्द्रमायाव्याजयुक्ता निवृत्तिः
 कौटिल्यकाठिन्यशायवैरस्यासङ्गावयुक्तं जैष्ठ्य
 मिति । युक्तं योगः ॥

॥ अथ व्यवहारपादनिर्णयः ॥

तत्र बृहस्पतिः । पूर्वपक्षः स्मृतः पादोद्विपादश्च
 क्षरः स्मृतः । क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णयः
 स्मृतः । मिथोक्तौ च चतुष्पात् स्वात्मव्यवस्कन्दने
 तथाच प्राङ्ग्याये च स विज्ञेयो द्विपात् संप्रति
 पक्षिणु । यद्यपि संप्रतिपक्षावपि निर्णयोऽस्ति तथा
 प्युत्तरवादिनैव भाषार्थस्याङ्गीकृतत्वेन क्रिया
 साध्येन भवति इति द्विपादोक्ता ॥

॥ अथ भाषापादः ॥

तत्र भाषास्वरूपमाह तुः कात्यायनबृहस्पती ।
 प्रतिज्ञादोपनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितं । निश्चितं
 लोकसिद्धञ्च पक्षं पक्षविदो विदुः । स्वप्नाक्षरः
 प्रभूतार्थानिःसन्दिग्धो निराकुलः । विरोधिकारणै
 र्मक्तो विरोधिप्रतिरोधकः । यदात्वेवं विधः पक्षः

कल्पितः पूर्ववादिना । दद्यात्तत्पक्षसम्बद्धं प्रति
वादी तदोत्तरं । प्रतिज्ञा साध्याभिधायिका वाक् ।
तस्यादोषैः परस्परविरुद्धार्थपदादिभिस्तत्तं साध्यं
साधनार्थाभिमतं पक्षं विदुः । अन्यथा प्रतिज्ञा
दोषेण साध्यंदोषः स्यात् ॥

अतएवोक्तं । वचनस्य प्रतिज्ञात्वं तदर्थस्य च
पक्षता । असङ्करेण वक्तव्ये व्यवहारेषु वादिभिः ।
वक्तव्ये पक्षप्रतिज्ञे पूर्वोक्ते ॥

नारदेनापि सारस्तु व्यवचाराणां प्रतिज्ञा अनुदा-
हता । तद्धानौ क्षीयते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेत् ।
उत्तरो विजयी । यद्यप्यन्यत्र साध्यं तद्विशिष्टधर्मा-
धर्मी पक्षइति भेदः तथाप्यत्र वाक् प्रत्याख्यणादि
धर्मविशेषविशिष्टतया धर्मिणोऽधर्मण्यपदैरेव
साध्यत्वात् साध्यपक्षयोरभेदाभिधानं उपसंहारे
च एवंविधः पक्षइति । मिताचरायान्तु भाषा
प्रतिज्ञा पक्षइति नार्थान्तरमित्युक्तं । भाषार्थमुक्त्वा
भाषास्वरूपप्रपञ्चमाह स्वल्पाक्षरइति । निराकुलः
पौर्वापर्यविपर्ययादिशून्यः । तत्र दूते च व्यव-
हारे च पक्षे गच्छकस्य गच्छि । गच्छि पश्यन्नुदासीनः

कर्त्ता तानि न पश्यति इति गृह्य संग्रहवचनादु
दासीनेभ्यो ज्ञात्वा शोधयेत् ॥ .

तच्छोधनमाह वृद्धस्थितिः । न्यूनाधिकं पूर्वं
पक्षं तावदादी विशोधयेत् । न दद्यादुत्तरं यावत्
प्रत्यर्थी सभ्यसन्निधौ ॥

तन्निखनप्रकारसाह व्यासः । पाण्डुलेखेन
फलके मूमौ वा प्रथमं लिखेत् । न्यूनाधिकन्तु
संशोधयथात्यन्त्रे निवेशयेत् । फलकं काष्ठादि
पट्टकम् ॥ .

कात्यायनः । पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राङ्निवाको
ऽयं लेखयेत् । पाण्डुलेखेन फलके ततः पक्षेऽभि
लेखयेत् । शोधयेत् पूर्वपक्षन्तु यावन्नात्तरदर्शनं ।
उत्तरेणावद्वस्त्र निवृत्तं शोधनं भवेत् । अन्य
दुक्तं लिखेद्योऽन्यदर्थिप्रत्यर्थिना वचः । चौरवच्छा
सयेत्तन्तु धार्मिकः प्रथिवीपतिः । स्वभावोक्तमष्ट
त्रिमं । एतच्च स्वरविशेषादिना मुञ्जेयं ॥

अतएव याज्ञवल्क्यः । क्लृप्तं निरस्यत्भूतेन व्यव
हारान्नयेन्नृपः । भूतमप्यनुपन्यस्तं दीयते व्यवहा
रतः । भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धं ॥

नारदः । भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धं प्रमादाभिहितं
 क्लृप्तं । किन्तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्ममभिरक्षतां ।
 मनुष्यचित्तवैचित्र्यात् परीक्षा साध्वसाधु वा ।
 सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्कलेनावसीदति । पशुस्त्री
 भूमृणादाने शास्त्रोऽप्यर्थान्न दीयते । सर्वेष्वर्थ
 विवादेषु प्रमादाभिधानेऽपि नावसीदति । अत्रो
 दाचरणं पशुस्त्रीत्यादि अर्थविवादग्रहणान्मन्यु
 क्तविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रकृतार्थादप्यर्था
 दीयतइति गम्यते । यथाहमग्नेन शिरसि
 पादेन ताडितः इत्यभिधाय केवलं हस्तेन ताडित
 इतिवदन्न केवलं दण्डः पराजीयते च । ततश्च
 त्वं मद्भ्रमृणं धारयसि मत्तच्छणत्वेन गृहीत
 तावद्भनक्तवादिति भाषाशरीरं एतच्च संस्कृत
 देशभाषान्यतरेण यथाबोधं वक्तव्यं लेख्यं वा ।
 मूर्खाणामपि वादिप्रतिवादितादर्शनात् अतं
 एवाध्यापनेऽपि तद्योक्तं विष्णुधर्मोत्तरे । संस्कृतैः
 प्राकृतैर्वाक्यैर्यः शिष्यमनुरूपतः । देशभाषाद्यु
 पायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः ॥

॥ अथोत्तरपादः ॥

तत्र कालमाह कात्यायनः । सद्यःकृतेषु कार्येषु
सद्यएव विवादयेत् । कालातीतेषु वा कालं
दद्यात् प्रत्यर्थिने प्रभुः । वादिनोक्तस्य साध्यस्य
प्रतीपमर्थयते इति प्रत्यर्थी ॥

नारदः । गहनत्वाद्विवादानामसामर्थ्यात्
स्मृतेरपि । शृणादिषु हरेत्कालं कामन्तत्वं
बुभुक्षया ॥

वृद्धस्यतिः । यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्व
वादिना । दद्यात् तत्पक्षसम्बद्धं प्रतिवादी तदो
त्तरं । सम्बद्धमुपयुक्तं । अन्यथा अन्यवादित्वेन भङ्ग
प्रसङ्गात् । अन्यवादीक्रियादेशी नोपस्थायी निरु
त्तरः । आहृतप्रपञ्चायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ।
प्रपञ्चायी त्रिपक्षेण मौनकृत् सप्रभिर्दिनेः । क्रिया
देशी तु मासेन साक्षिभिन्नस्तु तत्क्षणादिति
नारदोक्तेः क्रियाक्षेप्यादिका साक्षिभिन्नः
साक्षिभिः पराजितः ॥

वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीपं वदन्तीति प्रति
वादी ॥

उत्तीर्यते निस्तीर्यते प्रकृतभियोगोऽनेनेति
उत्तरं ॥

याज्ञवल्क्यः । श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पर्व्ववेदक
सन्निधौ । लेख्यमिति वाक्यस्याप्युपलक्षकं । उत्तर
स्वरूपं तद्भेदाच्चाह नारदः ॥

पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलं ।
अव्याख्यागम्यमित्येवमुत्तरं तद्विदोविदुः ॥ मिथ्या
संप्रतिपत्तित्वं प्रत्यवस्कन्दनन्तथा । प्राङ्गन्याया
स्योत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्रवेदिभिः ॥ अभियुक्तो
ऽभियोगस्य यदि कुर्यादपह्नवं । मिथ्या तत्तु विजा
नीयादुत्तरं व्यवहारतः । पक्षस्य भाषार्थस्य व्यापकः
आह्लादकं अभियोगप्रतिकूलमितियावत् ॥

अतएव पूर्व्वपक्षार्थसम्बद्धं प्रतिपक्षं निवेदये
दित्युक्तं नच विप्रतिपक्ष्या न्यायोऽर्थमागतस्य धार
यसीत्यभियुक्तस्य धारयामीति संप्रतिपक्षेः कथमु
त्तरत्वं अभियोगाप्रतिकूलत्वादिति वाच्यं । भाषा
वादिनोमूर्खत्वेनापटुकरणतर्या वा कदाचिज्ञापा
भिवादादेवायं पीयते इति भाषाविमर्षपर्य्यन्तं
विप्रतिपक्षस्याप्युत्तरवादिनोभाषार्थं सम्यगवगम्य

तन्निषेधार्थं सप्यगुत्तरासंभवात् विद्वत्सभायां चा
 सत्यवचनमत्यन्ताधर्मकारकं । परोक्तिपराजये च
 दण्डत्वं वादिना च वैरमित्यादि प्रतिसन्दधतः
 संप्रतिपत्तेरुत्तरत्वं सम्भवत्येव । एवं एतेभ्य एवा
 निस्तारात् साध्यत्वेनोपदिष्टस्य पक्षस्य सिद्धत्वेनोप
 न्यासेन साध्यत्वे निवारणात् सिद्धसाधनेनापि
 वादिनः प्रत्यवस्थानाञ्चोत्तरत्वं संप्रतिपत्तेः सिद्ध
 मिति सारं प्रकृतोपयोगि अनाकुलं पूर्वापरविरोध
 शून्यं व्याख्यागम्यमध्याहारादिकं विनैव प्रतीतं
 अभियोगस्य अभियुज्यते इत्यभियोगः सहेतुकं
 साध्यं तस्यापञ्चवमित्यर्थः ॥

उत्तराभाषमाह कात्यायनः प्रकृतेन त्वसम्बन्धं
 अत्यल्पमतिभूरि च । पक्षैकदेशं व्याप्यैवं तच्च
 जैवोत्तरं भवेत् । अस्तव्यस्तपदव्यापि निगूढार्थं
 तथाकुलं । व्याख्यागम्यमसारञ्च नोत्तरं शस्यते
 बुधैः । अस्तव्यस्तपदव्यापि अनन्वितार्थपद
 व्याप्तमिति व्यवहारतिलके भवदेव भट्टाः ॥

मिथ्योत्तरभेदमाह तुर्व्यासनारदौ । मिथ्यै
 तच्चाभिजानामि मम तच्च न सन्निधिः । अजात

आसि तत्काले इति मिथ्या चतुर्विधं। मिथ्यैतदिति
शब्दतोनाभिजानामीत्यादिकमर्थतोऽपह्नवः ॥

तथाच कार्यायनः। श्रुत्वा भाषार्थमन्यस्तु यदि
तं प्रतिषेधति । अर्थतः शब्दतोवापि मिथ्या
तज्ज्ञेयमुत्तरं । त्वं मद्वा धारयसीति प्रतिज्ञायां
न गृहीतमिति शब्दतः। कालविशेषगर्भायां तस्यां
सत्यां तदा नाहं जातइति अर्थतः । देशकाल
विशेषगर्भायां तदा तत्र नाहमासं इत्यप्यर्थतः।
देशादिमत्यां तच्छून्यायां वा न जानामीत्यर्थत
एव योग्यास्तरणेनार्थतस्तदग्रहणप्रतिपादनात्
अत्र चरमत्रयं ग्रहणावस्कन्दनमुखेन ग्रहणा
भावप्रतिपादकं सापदेशमिथ्योत्तरमात्रं आद्यं
मिथ्योत्तरमात्रं ॥

बुद्धस्थितिः । श्रुत्वाभियोगं प्रत्यर्थी यदि तं
प्रतिपद्यते । सा तु संप्रतिपत्तिः स्याच्छास्त्रविज्ञित
दाहता । अर्थिनाभिहितोयोऽर्थः प्रत्यर्थी
यदि तं तथा । प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं
हि तत् । आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि ।
सोऽभिधेयोजितः पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते ।

अभियुज्यते इत्यभियोगः प्रतिपद्यतेऽङ्गीकरोति तं
 साध्यार्थं तथा प्रपद्य सत्यत्वेनाङ्गीकृत्य कारणं
 तत्प्रतिकूलरूपं कारणं ब्रूयात्तदा तदुत्तरं प्रत्यव-
 स्कन्दनं वाद्युक्तस्य प्रतिकूलत्वेन प्रत्यवस्कन्दन-
 मित्यर्थः । प्रतिपञ्चावस्कन्दनात् प्रत्यवस्कन्दन-
 मिति जीमूतवाचनः । तच्च कारणोत्तरं त्रिविधं
 बलवत्तुल्यबलं दुर्बलञ्च तच्च बलवदुत्तरं यथा
 त्वत्तःशतं गृहीतमिति सत्यं किन्तु परिशोधितमिति
 अत्रोत्तरवादिन एव क्रियानिर्द्देशः ॥

तथाच नारदः ॥ आधर्य्यं पूर्वपक्षस्य यस्मि-
 न्नर्थवशाद्भवेत् । विवादे सात्तिष्ठस्तत्र प्रष्टव्याः प्रति-
 वादिनः । आधर्य्यं दुर्बलत्वं पूर्वपक्षस्य ततश्च
 स्थापकसाध्यस्य धार्य्यमाणत्वस्य ध्वंसकारणं निर्य्यो-
 तनादि तद्रूपमुत्तरं कारणोत्तरं । अतएव मिथ्यो-
 त्तरादस्य भेदः तद्वि धार्य्यमाणत्वस्यात्यन्ताभाव-
 प्रयोजकमग्रद्वणरूपं नतु ध्वंसरूपं तुल्यबल-
 कारणोत्तरं यथा मदीयेयं भूमिः । क्रमागतत्वा-
 दिति वाद्युक्ते मदीयेयं भूमिः क्रमागतत्वादिति

प्रतिवादिना तथोत्तरमिति तत्र पूर्ववादिनः
साध्युपन्यासः । तदसामर्थ्यं प्रतिवादिनः ॥

तथाच याज्ञवल्क्यः ॥ साक्षिणैर्भयतः सत्सु
साक्षिणः पूर्ववादिनः । पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्यु
त्तरवादिनः दुर्वलकारणोत्तरं यथा ममेयं भूः
क्रमागतत्वादिति वाद्युक्ते ममेयं भूर्दशवर्षभुज्य
मानत्वादिति प्रत्युत्तरं तत्तु धनमात्रप्रयुक्तं ।
पश्यतोऽब्रुवतोऽहानिर्धनस्य दशवार्षिकीति याज्ञ
वल्क्यीयं बीजं किन्तुनै तद्युक्तं । परेण भुज्यमानाया
भूमेविंशतिवार्षिकीति भूमिमात्रविषयकं तत्परौर्द्ध
नापादितत्वादिति भवदेवभट्टाः ॥ .

पश्यतोऽब्रुवतोऽहानिर्भूमेर्विंशतिवार्षिकी । परेण
भुज्यमानायाधनस्य दशवार्षिकीति शूलपाणि
धृतपाठोऽपि तत्रार्थे प्रमाणं तु तस्याच क्रमागतत्वे
पूर्ववादिनः प्रमाणोपन्यासः । तथाचोक्तं ॥

गुरावभिहिते चेतौ प्रतिवादिप्रक्रिया भवेत् ।
दुर्वलैर्वादिनः प्रोक्ता क्रिया तुल्येऽपि वादिनः ।
आचारेण व्यवहारेण । अवसन्नोभङ्गी लेखयते
भाषामिति शेषः । स वादी अस्मिन्नर्थे मया पूर्व

पराजितः वाच्यः प्राङ्गन्यायोद्धि धार्थ्यमाणत्वसा
मान्याभावज्ञापकः । एतेषां सङ्करे विशेषमाह तु
व्यासहारीतौ ॥

मिथ्योत्तरं कारणञ्च स्थातामेकत्र चेदुभे । सत्य
ञ्चापि सद्धानेन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरं ॥ मिथ्याकारण
योर्वापि ग्राह्यं कारणमुत्तरं । यत्प्रभूतार्थविषयं
यत्र वा स्यात्क्रियाफलं ॥ उत्तरं तत्तु विज्ञेयम
संकीर्णमतोऽन्यथा । शताभियोगे शतग्रहणं मिथ्या
पञ्चाशदेव गृहीतास्ताश्च परिगृह्णादिति मिथ्या
कारणशयोस्तुल्यरूपत्वे कारणोत्तरं ग्राह्यं आदौ
विचारणीयं परिशोधनस्यार्वाचीनत्वेन स्मरणार्हं
त्वात् पद्यान्मिथ्योत्तरं तत्र कृणस्य चिरातीतस्य
कष्टप्रतिपाद्यत्वात् एवञ्च नवत्यभियोगे मिथ्यैतत्
षष्टिपुराणा एवमया, गृहीतास्तत्रापि त्रिंशत्
परिगृह्णास्त्रिंशद्धारयामि इति मिथ्याकारणसत्यैः
संकीर्णोत्तरेऽपि पूर्ववत्कारणोत्तरमेव ग्राह्यं मिथ्या
कारणयोर्वापीति वापिशब्दाभ्यां तथादर्शितत्वात्
सत्योत्तरस्य स्वयं स्वीकृतत्वेन निर्णयानर्हत्वादिति
भावः । प्राङ्गन्यायेन सद्ध सर्वथैव सद्दरानुपपत्ति

रितितन्नोक्तं यदि शतं मिथ्या पञ्चविंशतिपुराण
 गृहीतास्ते च परिशुद्धास्तथा मिथ्यांशस्य प्रचुरार्थ
 विषयस्य विचार उपक्रमणीयः । भूयोऽनुरोधस्या
 भर्हितत्वात् पश्चात् स्वल्पार्थस्य विचार इति ।
 तुल्यार्थ विषयत्वे तु यत्र क्रियायाः साध्यादेः फलं
 निर्णयः शीघ्रं भवति तदंशस्यैव ग्रमाणं आह्वं
 तथा यदि शतग्रहणे पञ्चमस्ति शतापङ्गवे च
 पञ्चाशत्परिशोधने साक्षिणस्तदा मिथ्योत्तर
 एवादौ तत्खण्डनाय ग्रहणपत्रं आह्वं लिखितस्य
 साक्षिभ्योवलम्बत्वेन सम्यङ्निर्णयकारित्वात् पश्चात्
 रिशोधनसाक्षिणः प्रष्टव्याः । संकरोत्तरमप्य
 संकीर्णमदुष्टं अतोभिन्नमन्यथा संकीर्णं दुष्ट
 मित्यर्थः । अत्र चावच्छेदभेदेन मिथ्योत्तरसंकरे
 सदुत्तरत्वमेकावच्छेदेन ॥

संकरे तु असदुत्तरत्वमाह कात्यायनः
 पक्षैकदेशे यत्सत्यमेकदेशे च कारणं । मिथ्या
 चैवैकदेशे स्यात् संकरात्तदनुत्तरं । एकदेशे
 इत्यत्र एकस्मिन्नेव देशे न भिन्नदेशे यथा शतं
 धारयाम्येव परिशोधितं न गृहीतम् इति ॥

॥ अथ क्रियापादः ॥

उत्तराभिधानानन्तरं याज्ञवल्क्यः । ततोऽर्थी
लेखयेत्पुनः प्रतिज्ञातार्थसाधकं । अर्थी वादो
प्रतिवादो च स्वपक्षार्थित्वात् ॥

तयोरधिकारे नियम माहव्यासः । प्राङ्न्याये
कारणोक्तौ च प्रत्यर्थीसाधये क्रियां । मिथ्यात्तरे
पूर्ववादी प्रतिपत्तौ न साभवेत् । मिथ्यात्तरे न
गृहीतं मयेत्यादिरूपे पूर्ववादी भाषावादी
सान्द्रादिकं निर्दिशेन्नोत्तरवादी तत्र तस्य मानुष्याः
क्रियाया असम्भवादितिन्यायोमूलं अत्रापि साक्षा
द्यभावे उत्तरंवादिनएव दिव्यं ॥

न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् ।
अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः ॥

इति कात्यायनोक्तेः । अत्र पर्वार्हेनार्थिनो
दिव्यनिषेधेऽर्थात्प्रत्यर्थिनस्तत्प्राप्तौ परार्हाभिधानं
सिद्धे सत्पारम्भः नियमाय इतिन्यायान्नियमार्थं न च
व्यासवचने क्रियापदं कारणोत्तर मानुषी दैवी
परमित्येतावदर्थकं मिथ्यात्तरेष्वनुयुज्यते इति
तत्रापि अर्थिनएव दिव्यमिति वाच्यं श्रूयमाण

पदस्य हि पुनरन्वयार्थमेवानुपङ्गः नन्वर्थवैपम्य
 संहितस्य गौरवात् पूर्वोक्तन्यायमूलकविषयलब्धौ
 कात्यायनोक्तदिव्यविषयनियमभङ्गानर्हत्वाच्च यत्र
 विवादविषये प्रत्यर्थी सन्दिहानस्तत्र तस्योत्तरा
 नर्हतया अर्थिन एव दृष्टक्रिया तदसंभवे तस्यैव
 दिव्यं न तु प्रत्यर्थिनः अधिकारनिश्चयाभावात्
 अर्थिनस्तत्सत्त्वात् नचन कश्चिदभियोक्तारमित्यादि
 ना विरोधस्तस्योत्तरार्हप्रतियोगिविषयत्वात् एत
 द्विषय एव घनस्वामिनोदिव्यमिति लोकप्रवादः ॥

लिखिताद्यभावेनापि दिव्यमाह याज्ञवल्क्यः ॥
 प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितं ।
 एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥

॥ अथ दिव्यं ॥

दिव्यान्याह स एव तुलान्यापोविषं कौपोदि
 व्यानीह विशुद्धये । मद्याभियोगेनानि शीर्षकस्थे
 ऽभियोक्तारि ॥ सूच्यावान्यतरः कुर्यादितरोवर्त्त
 येच्छिरः । विनापिशीर्षकं कुर्यात् नृपद्रोहेऽय
 पातके ॥ मद्याभियोगेषु मद्यापातकादिगुस्तराभि

सत्यवादित्वं निश्चीयते तदा तेऽपि साक्षिणो भवितुं
मर्हन्तीति तेषां साक्ष्यविधायकं वक्ष्यमाणमनु-
वचनमपि एतादृग्विषयं ॥

याज्ञवल्क्यः । त्ववराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्त्त-
क्रियारताः । यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु
वा स्मृताः । त्रयोऽवरानि कृष्टायेषां ते त्ववराः
त्रिभ्योऽन्यूना भवन्तीत्यर्थः यथेति योयज्जातीय-
स्तस्य तज्जातीयः साक्षी स्त्रीणां स्त्रियोऽन्यजाना-
मन्यजाः यथावर्णं ब्राह्मणानां ब्राह्मणाः क्षत्रिया-
दीनां क्षत्रियादयः । अभावे तु तत्तद्भेदं विना
सर्व्वे एव ॥

त्ववरा इत्यस्यापवादमाह स एव । उभयानु-
मतः साक्षी भवेदेकोऽपि धर्मवित् । उभयानुम-
तत्वं धर्मविश्वञ्च नियतं तन्त्रं ॥

तद्वाह विष्णुः अभिमतगुणसम्पन्नस्तु भयानु-
मतस्त्येकोऽपीति ॥

अतएव श्रोत्रियमप्येकं निषेधयति वृद्धस्पतिः ।
नय सप्त यश्च वा स्युश्चत्वारस्तय एव वा । उभौ तु
श्रोत्रियौ याज्ञौ त्रैकं पृच्छेत्कदाचन । एको

मिलितं गुणसम्पन्नः प्रधानकल्पः तदभावे उभयानु
मतमात्रोऽपि ग्राह्यस्तदाह नारदः ॥ .

उभयानुमतोयः स्वाद्वयोर्विवदमानयोः । भव
त्वेकोऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात्स संसदि । उभयानु
मतएकोऽलुब्धत्वादिना सर्वजनप्रसिद्धश्चेत्तदा सा
क्षित्वे संसदि वज्जजनसन्निधौ प्रष्टव्यः तथात्वे स्नेह
वैरादिसंत्वेऽप्यकीर्त्तिभयात्सत्याभिधानसम्भवादित्या
शयः विचारस्य तत्त्वनिर्णयार्थत्वात्तदाह मनुः-
एकोऽलुब्धः साक्षी स्यात् बह्व्यः षड्व्योऽपि न
स्त्वियः । स्त्रीबुद्धेरस्त्विह त्वान्तु दोषैश्चान्येऽपि ये वृत्ताः ।
एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्यादिति कुल्लूकभट्टधृतपाठः
एकोऽलुब्धस्त्वसाक्षी स्यादिति जीमूतवाहनधृतपाठ
स्तु न युक्तः लुब्धाद्येदृशवोऽप्यसाक्षिणो भवितुमर्ह
तीति एकपदव्यर्थतापत्तेः । भवतु वा तत्पाठः
तथाप्येक इत्यनुरोधात् तन्निषेधमुखेनालुब्धस्यैक
स्यानुमतिसत्त्वे धर्मवित्त्वमन्तरेण साक्षित्वं बोध्यं
इत्यर्थतो न विरोधः अतएव विश्वरूपप्रभृतीनां
उभयानुमत एक एव साक्षीति व्याख्याने धर्मविदि
ति नाक्तं दोषैस्तेयादिभिः ॥

तथाच नारदः । स्तेनाः साहसिकाधूर्ताः कि
तवायोधकाश्च ये । असाक्षिणस्तु ते दृष्टास्तेषु सत्यं
न विद्यते ॥ कितवाद्युतकराः ॥

अथवादमाह उग्रनाः दासोऽन्धोवधिरः
कुण्ठी स्त्रीवाञ्छस्यविरादयः । एतेऽप्यनभिमन्वन्धाः
साहसे साक्षिणोमताः ॥ स्वविरोग्लानेन्द्रियग्रामः
आदिशब्दात् कितवादयः उभयानुमताभावे शुचि
क्रियत्वादिगुणयुक्त्यैकोग्र्याद्यः ॥

तथाच व्यासः । शुचिक्रियश्च धर्मज्ञोऽन्यत्रा
प्यनुभूतवाक् । प्रमाणमेकोऽपि भवेत् साहसेषु
विशेषतः । अनुभूतवाक् स्थानान्तरे सत्यत्वेनेति ॥
भवदेवभट्टोऽप्येवं ॥

साहसमाह नारदः । मनुष्यमारणं स्त्रीयं पर
दारभिमर्षणं । पाश्व्यमनृतश्चैव साहसं पञ्चधा
स्मृतं ॥

कात्यायनः । अभ्यन्तरस्तु निःचेदे साहस्यमेको
ऽपि दापयेत् । अर्थिना प्रक्षितः साक्षी भवेदेकोऽपि
याचिते । संस्कृतं येन यत्पण्यं तत्तेनैव विभाज
येत् । एकपञ्च पमाणां न विद्यादे पत्रिकोर्तितः ।

विष्णुः । स्तेयसाहसवाग्दण्डपातुयसंयच्छणीषु
साक्षिणो न परीक्षेति ॥ स्तेयपरदारगमनादि
कार्याणां निरुद्धेनैव क्रियमाणत्वात् दैवादेव
परं साक्षिणो भवन्तीहि न परीक्षा इत्युक्तं तेषां
वाक्यन्तु मित्रारिभावादिनिरूपणेनैवोपपत्त्यनुप
पत्तिभ्यामालोचनीयं नतु वाक्यमात्रादिति व्यव
हारमात्रका ॥

अतएव कात्यायनः । च्छणादिषु परीक्षेत
साक्षिणस्थिरकर्मसु । साहसात्ययिकेनैव परीक्षा
कुत्रचित्प्रमुता इति ॥

श्रीत्रियादीनामसाक्ष्यमाह नारदः । श्रीत्रिया
स्तापसावृद्धाये च प्रव्रजितानराः । वचनान्ते
ष्वसाक्षित्वं नात्र हेतुरुदाहृतः ॥

दानरत्नाकरे श्रीत्रियमाह देवनः । एकां
शाखां सकल्प्या वायङ्गिरङ्गैरधीत्य वा । पट्कर्म
निरतो विप्रः • श्रीत्रियोनाम धर्मावित् । सकल्प्या
कल्पमात्राङ्गसहितं पङ्क्तिरिति सद्दार्थं तृतीया
वचनादिति श्रीत्रियत्वादिरूपाभिधानात् नच
तत्रान्यो हेतुरित्यर्थः । तथाच स्तेयवैदिककर्म

करणव्यग्रतया परकीयकार्ये विस्मरणसम्भवात्
साक्षित्वरूपलघुकार्यनियोगे तच्छापभयेन व्यव
हारद्रष्टारोऽपि तान्न पृच्छन्तीति तत्साक्ष्यकरण
नयक्याश्च न ते साक्षिणः कर्तव्याः किन्त्वहताः
स्वयं साक्षिणेभवन्येव । उभौ तु श्रोत्रियौ स्याता
मिति स्मृतेः । बृहस्यासाक्षित्वं बृहत्वादेव ग्लानेन्द्रिय
त्वादित्यर्थः ॥

— सद्यः । स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्दिजानां सदृशा
द्विजाः । गृध्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययो
नयः ॥ अन्तर्वेश्मन्यरण्ये वा शरीरस्यात्ययेऽपि च ।
स्त्रियाप्यसम्भवे कार्यं वास्तेन स्थविरेण वा । शिष्येण
यन्मुना वापि दासेन भृतकेन वा । देवप्राङ्मण
सान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदतं द्विजान् । उद्भुतान्
प्राङ्मुखान् वा पूर्वार्धे वै गृचिः गृचीन् । ब्रूहीति
प्राङ्मुखं पृच्छेत्सर्वं ब्रूहीति पार्थिवं । गोपीज
काश्चनैवेयं गृध्रं सर्वैस्तु पातकौ । गोपीज
काश्चनापचारे यत्पापं तत्तवानृतमिधाने स्था
दिति वैयं । एतत्साक्ष्यानृताभिधाने भवान् सर्वैः
पातकैः सम्यध्यतद्व्युक्ता गृध्रश्च पृच्छेत् ॥

ब्रह्मघ्नाये स्मृतालोके ये चस्त्रीवालघातिनः । मित्र
द्रुहः कृतघ्नस्य ते ते सुर्वदतोमृपा । इति मनूक्तं
द्रूपणं सत्फलञ्च ॥

अथमेधसहस्रन्तु सत्यञ्च तुलया धर्मः । अथ
मेधसहस्राद्धि सत्यमेवातिरिच्यते । इति मनुनार
दोक्तं यावयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः । न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि
नराधमः । स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्योदण्डेन चैव
हि । कात्यायनः । अचोचिन्नरके वर्षं वसेयुः कूट
साक्षिणः ॥

याज्ञवल्क्यः । कृत्यां प्रतिज्ञां यस्तोचुः साक्षिणः
स जयी भवेत् । अन्यथा वादिनोषस्य भुवस्तस्य
पराजयः । वर्षानां हि वधायञ्च तत्र साक्ष्यनृतं
वदेत् । तत्पावनाय निर्ज्वाप्यश्चरुः सारंस्ततोदिजैः ।

गौतमः । नानृतवचने दोषो जीवने चेतद्घोर्न
नतु पापीयसो जीवनमिति । दैधे वज्रनां पचनं
समेपु गुणिनां तथा । गुणिदैधेतु वचनं ग्राह्यं ये
गणवत्तराः । तेषामिति शेषः ॥

यत्तु साक्षिणां लिखितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च वादिनां ।
 तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात्सर्वेऽप्यसाक्षिणः । इति
 कात्यायनवचनं तत्र याणां तुल्यरूपाणां साक्षिणां
 मध्ये एकस्याप्यन्यथावादे अपरस्य तत्तुल्यस्य
 सत्प्रतिपक्षतया तृतीयस्य किञ्चित् वादित्वे तत्र
 भेदात्परस्परविहङ्गार्थाभिधाने भेदात्साक्षिभ्यो न
 निर्णय इति परं ॥

— बृहस्पतिः साक्षिद्वैधे कर्मनिष्ठानां ग्रहण
 माह गुणिद्वैधे क्रियावतामित्यनेन । तथा साक्षिणो
 ऽर्थिसमुद्दिष्टान् सत्सु दोषेषु दोषयेत् । अदुष्टं
 दूषयन्वादी न त्समं दण्डमर्हतीति । तत्समं विवाद
 समं । सभासदादिविदितसाक्षिदूषणमेव आक्षेपं
 न तु व्यवरादिसाक्षिभिः प्रतिपाद्यं ॥

अनवरक्षापातादित्याह नारदः । सभासदां
 प्रसिद्धं यन्नोक्तं सिद्धमथापि वा । साक्षिणां दूषणं
 आक्षेपमसाध्यं दोषवर्जनान् । अन्येय साक्षिभिः
 साध्ये दूषणे पूर्वसाक्षिणां । अनवस्था भवेद्दोषस्ते
 पामप्यन्यनग्भावात् । असाध्यं साधनानर्हं सिद्ध
 त्यादोषवर्जनान् । अनवस्थाविरक्षात्तस्मात्प्रसिद्धं
 दूषणमेव आक्षेपं ॥

दूषणमाह कात्यायनः । वालोऽज्ञानादसत्या
 तस्ती पापांश्चासाच्च कूटकृत । विंब्रूयात् बान्धव
 सेहात् वैरनिर्यातनादरिः । यः साक्षी नैव निर्दिष्टो
 नाभूतेनैव दर्शितः । ब्रूयान्मिथ्येति तथ्यं वा दण्ड्यः
 सोऽपि नराधमः । यदुत्तरे येन क्रियां प्रदृश्यते
 तत्राह । मिथ्याक्रिया पूर्ववादे कारिणे प्रतिवादिनः ।
 प्राङ्गन्याये विधिसिद्धौ तु जयपत्रं विनिर्दिशेत् ।
 मिथ्योत्तरे सति पूर्ववादे पूर्ववादिनि क्रिया
 प्रष्टव्या इति शेषः ॥

तदानीं सन्धिमाह बृहस्पतिः । पूर्वोत्तरेऽभि
 लिखिते प्रक्रान्ते कार्यनिर्णये । द्वयोस्तत्तमयोः सन्धिः
 स्यादयः पिण्डयोरिव । उत्तापकारणमाह स एव
 साक्षिसम्भविकल्पस्तु भवेद्यत्रोभयोरपि । दोषाय
 भानौ यौ सन्धिं कुर्यातां तौ विचक्षणौ ॥

कात्यायनः । क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमा
 नेषु साक्षिषु । लेख्ये च सति वादेषु न दिव्यं न च
 साक्षिणः । समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तत्र पिशो
 धयेत् । एतत्संशयान्नुद्दे बोध्यं ॥

याज्ञवल्क्यः । निङ्गुते लिखितानेकमेकदेशे
 विभावितः । दांयः सर्वान्रूपेणार्थान् यांश्चस्त्वनिवे
 दितः । योलिखितानेकं सुवर्णादिकं अपलपति
 स एकद्रव्ये साध्यादिभिर्विभावितः सन् सर्वान्
 दद्यात् । यद्येकदेशविभावेन वादिनेऽवसाद
 मवगम्य इदमपरं मया लेखयितुं विस्मृतमिति ब्रूते
 स तस्मै भाषाकाले अनुपन्यस्तं न दद्यादेतच्च
 न केवलं वाचनिकं कित्वेकदेशविभावनाद्विजान
 नत्यास्य तदपलापे दुःशीलत्वावधारणादपरां
 शेऽपि तथात्वमेव सम्भाव्यते सत्यविभावकस्यापि
 प्रक्रान्तविषये यथा वस्तुवादावधारणादविभावि
 तांशेऽपि सत्यवादित्वसम्भावनमित्येवंरूपतर्कपर
 म्परासम्भावना प्रत्यायानुगृहीतात्मादेव योगीश्वर
 वचनात्सर्वदापनीयमिति निर्णयः एवञ्च नर्क
 वाक्यानुसारेण निर्णये क्रियमाणे वस्तुनोऽन्यथात्वे
 ऽपि व्यवहारदर्शिनां न दांयः ॥

तथाच गौतमेनापि न्यायाधिगमे तर्कोऽभ्यु
 पायः तेनापि संगृह्य यथास्थानं गमयेदित्युक्त्वा
 तस्माद्राजाचार्यायनिन्द्यादित्युपसंहरन् । एवञ्चास्यं

न्यायस्य वादिद्वयसाधारणत्वादुभयविषयत्वं वचनानां ॥

अतएव कृत्यायनः। यद्येकदेशप्राप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी। सा ग्राह्या नतु पूर्णापि, दैविकी वदतां नृणां। वदतां विवदतामित्यविशेषेण दर्शयति। पूर्णापि दैविकी समग्रविषयिकापि न ग्राह्या तेनैकदेशप्रतिपादिकया मानुष्या क्रियया समस्त साध्यसिद्धिरिति नच यद्येषां मध्ये एकमपि मया शृङ्गीतं विभावयसि तदा सर्वमेव दातव्यं इति प्रतिज्ञा विषयकत्वमेकदेशविभावितत्वं वचनस्येति जाग्लोकमतानुसारिमैथिलमतं युक्तमिति वाच्यं प्रतिज्ञाविषयत्वे अनेकार्थाभियुक्तेन सर्वार्थव्यपक्षापिना विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते इत्यनर्थकं प्रौढिवादेनाभियुज्यमानादधिकस्याऽपि प्रतिज्ञातस्य दानावश्यकत्वात् न ग्राह्यस्त्वनिवेदित इत्यपि व्यर्थं अनिवेदितस्यापि प्रागज्ञातत्वेना प्रतिज्ञातस्य सर्वथैव देयत्वात् नच विभावितैकदेशवचनं व्याप्यभूतैकदेशविषयं तस्मिंस्तु प्रतिपादिते, व्याप्यैकदेशप्रतीतिरनुमानात् सम्भवतीति ।

वाच्यं विभावितैकदेशानुमितव्यापकस्यापि न्यायता
 ग्राह्यत्वे सिद्धे न ग्राह्यस्त्वनिवेदितइत्यभिधानानप
 पत्तेः ॥

एवञ्च साध्यायां निगदिते साक्षिभिः सकलं
 भवेत् । स्त्रीसङ्गे साक्षसे चौर्ये यत्साध्यं परिकल्पित
 मिति कात्यायनवचनं तद्विषयप्रदर्शकं कृणानिचे
 पाद्यपङ्कवेऽपि योज्यमिति ॥

यत्तु अनेकार्थाभियोगे तु यावत्संशोधयेद्वनी ।
 साक्षिभिस्तावदेवासौ लभते साधितं धनं । तद्वणा
 द्यनभिन्नपुत्रादिविषयकं तथाहि नानाविधपित्र
 णाद्यभियुक्तेनाजानता नाहं जानामीति उत्तर
 वादिना साक्ष्यादिभिर्यावद्वनं प्रतिपादयति ताव
 दैव पुत्रेण दातव्यं एवमेव विश्वरूपजीमूतवाचनं
 प्रभृतयः ॥

कात्यायनः । अनुमानादरः साक्षी साक्षिभ्यो
 लिखितं गुरु । अनिरुद्धा त्रिपुरुषी भुक्तिस्तोभ्यागरी
 यसी ॥

अनुमानं प्रत्यासंकलितं तदाह मनुः वाच्यं
 वैभावयेद्विद्वैर्भावमन्तर्गतं नृणां । स्वरचर्णेऽङ्गिता

कारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च । खरोगद्गदादिः वर्णाऽस्मां
भाविकः इङ्गितं स्वेदवेषयुरोमाञ्चादि आकारो
विकृतः चक्षुषा कातरेण चेष्टितेन स्थानत्यागा
दिना । एषाञ्चान्यथासिद्धेर्दुर्निरूप्यत्वादेश्च साची
बलवान् इत्यर्थः ॥

मुखनिरूप्यत्वे तु याज्ञवल्क्यः । देशदेशान्तरं
याति सृक्काणी परिलोढि च । ललाटं खिद्यते चास्य मुखं
वैवर्ण्यमेति च । परिशुष्यत्स्त्रलदाक्यो विसृङ्गं वज्र
भापते । वाक्चक्षुः पूजयति नो तथौष्ठौ निर्भुज
त्यपि । स्वभावादिक्वतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः
अभियोगे च साध्ये च स दुष्टः परिकीर्तितः । न
परोक्ता वाचं प्रतिवचनेन पूजयति तथौष्ठचक्षुश्च
परकीयवीक्षणैर्न निर्भुजति कुटिलीकरोति यदा
मनोवाक्कायकर्मभिः स्वभावात् पूर्वोक्तां यथा
योग्या विकृतिं गच्छेत्तदा सदुष्टइत्यर्थः ॥

अतएव श्रीरामायणे । आकारश्चाद्यमानाऽपि
न शक्योऽसौ निगूहितुं । वलाहि विवृणोत्येव भाव
मन्तर्गतं नृणां । आकारो देहधर्मः मुखाप्रसाद
वैवर्ण्यरूपः ॥

नारदः । सुदीर्घेणापि कालेन लिखितं सिद्धि
 भाष्यात् । संज्ञानन्नात्मनो लेख्यमजानंस्तत्तु लेख
 येत् । सुदीर्घेणेति संस्कारोद्बोधकः लिखनसत्त्वा
 दयंचिरेणापि साध्यं दातुं शक्नोतीत्यर्थः ॥

लिपिज्ञं स्वच्छंस्तेन लेखयेत् तदक्षं परच्छस्तेनेत्याह
 व्यासः । अलिपिज्ञोच्छृणी यः स्यात् लेखयेत् स्वम
 तन्तु सः । साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमी
 पगः ॥

वृद्धंस्पतिः । मुपितं घातितं यच्च सीमायाश्च
 समन्ततः । अकृतोऽपि भवेत्साक्षी ग्रामस्तत्र न
 संशयः ॥

अकृता अपि साक्षिणीभवन्तीत्याह तुर्मनुकात्या
 यनौ । अन्ये पुनरनिर्दिष्टाः साक्षिणः समुदाहृताः ।
 ग्रामस्थं प्राद्विवाक्यं राजा च व्यवहारिणा । कार्ये
 प्वभ्यन्तरोयः स्यादर्थिना प्रदत्तश्च यः । कुल्याकुल
 विवादेषु भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः ॥

मृतिः । दत्तादत्तेऽथभृत्यानां स्वामिनां निर्गमे
 सति । यिकयादानसम्यग्भवे क्रीत्वा धनमनिच्छति ।
 द्यूते समाश्रये चैव विवादे समुपस्थिते । साक्षिणः

साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकं । प्रक्रान्ते साक्षसे
वापि पारुष्ये दण्डवाचिके । बलोद्भवेषु कार्येषु
साक्षिणो दिव्यमेव च ॥

वृक्षस्यतिः । लेख्यं वा साक्षिणो वापि विवादे
यस्य दूषिताः । तस्य कार्यं न सिध्येत् यावत्तन्म
विशोधयेत् । तस्मै लेख्यसाक्षिरूपप्रमाणं ॥

लेख्यशोधनमाह कात्यायनः । स्वक्षस्तलेख्य
सन्देहे जीवतो वा मृतस्य च । तत्स्वक्षस्तद्वैरन्ये
यत्रैस्तस्मै लेख्यनिर्णयः । तथा समवेतैश्च यद्वृष्टं वक्तव्यं
तत्तथैव च । विभिन्नेनैव कार्ये तु तद्वक्तव्यं पृथक्
पृथक् । नापृष्टैरनियुक्तैर्वा समं सत्यं प्रयत्नतः ।
वक्तव्यं साक्षिभिः साक्ष्यं विवादस्थानमागतैः ।
अनुद्दिग्मेन चित्तेन दुष्टं सम्यग्निदा तु यत् । प्रत्यक्षं
तत्कृतं कार्यं साक्ष्यं साक्षी तु तद्वदेत् ॥

नारदः । यः परार्थेऽपहरति स्त्री वाचं पुरुषा
धमः । आत्मार्थे किं न कुर्यात्स पापी नरकनिर्भयः ।
अर्थवैवाचि नियता वाङ्मूला वाग्धिनिःसृताः ।
यस्तु तां स्तेन येदाचं स सर्वस्तेयहन्तरः ॥

वौधायनः । पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति
 गवानृते । शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ।
 हन्तिजातानजातांश्च क्षिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
 सर्व्वं भूम्यनृते हन्ति साक्ष्ये साक्षी मृषा वदन् ॥

वृक्षस्पतिः । यस्य श्रेष्ठं प्रतिज्ञातं साक्षिभिः प्रति
 पादितं । स जयो स्यादन्यथा तु साध्वार्थं न समाप्नु
 यात् ॥

यज्ञवल्क्यः । उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यदन्ये
 गुणवत्तराः । द्विगुणावान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्व्व
 साक्षिणः । अन्यथा पूर्व्वविपरीतार्थप्रकारेण कूटा
 अनादेयवचनाः ॥ तथा ।

यः साक्ष्यं आवितोऽन्येभ्योनिष्कृते तमसावृतः ।
 स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणस्य विवासयेत् ।
 त्वमन्येभ्यः साक्ष्यं आवयेति वादिना प्रयुक्तायः
 आवितुः कारितदयात् पदसिद्धिः एवमनृतेऽपि
 सभायां निगदकाक्षे साक्ष्यं निष्कृते यस्तस्याष्टगुणो
 दण्डः ॥

॥ अथ लिखितं ॥

तत्र वृद्धस्यतिः । पाण्मासिकेऽपि समये भ्रान्तिः
संजायते यतः । धात्राक्षराणि सृष्टानि पत्राखूटा
न्यतः पुरा ॥

नारदः । लेख्यं तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यकृतं
तथा । असाक्षिकं साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः ।
मृतास्तु साक्षिणोयत्र धनिकर्णिकलेखकाः । तद्
प्यपार्यकरणमृतेत्वाधेः स्थिराश्रयात् । दर्शितं प्रति-
कालञ्च पाठितं स्मारितञ्च यत् । लेख्यं सिध्यति
सर्वत्र मृतेष्वपि च साक्षिषु । लेख्ये देशान्तरस्थे च
दग्धे दुर्लिखिते हते । सतस्तत्कालहरणमसतो
द्रष्टृदर्शनं । किन्नाभिन्नकृतोन्मृष्टनष्टदुर्लिखितेषु च ।
कर्तव्यमन्यलिखितं ह्येव लेख्यविधिः सतः । लेख्यं
यच्चान्यनामाङ्कं चेतनन्तरकृतमभवेत् । विप्रतिपत्तौ
परीक्ष्यं तत्सम्बन्धागमचेतुभिः । स्वलेख्यमसाक्षि-
कमपि प्रमाणं । अन्यद्वारा लेख्यं साक्षिमदिति
यथासंख्येनान्वयः । देशस्थितेर्यस्मिन् देशे यादृश
लेख्यस्थितिः प्रवर्तते तत्र तादृश्याः तयोः स्वह-
स्तान्यहस्तकृतलेख्ययोः मृतादिति साक्ष्यादौ मृते

पुत्रादिसंस्थं लेख्यपत्रं न सिध्यति । यद्याधिभोगो
ऽस्ति तदा तदपि प्रमाणमित्यर्थः ॥

व्यक्तमाह कात्यायनः । यत्र पञ्चत्वमापन्नो
लेखकः ऋह साक्षिभिः । ऋणिकोधनिकश्चैव नैनं
पत्रं प्रमापयेत् । दर्शितमिति तथाविधमपि पूर्वं
ऋणिकादिसन्निधौ स्वयमन्येन वा दर्शितं स्मारि
तम्वा तदपि सिध्यतीत्यर्थः । सतोदेशान्तरस्य पत्रस्य
तत्कालाद्वरणं पत्रानयनकालप्रतीक्षणं असतो
दग्धादेः तदवलोककोपन्यासः । लेख्यमिति यत्पत्रं
केनापि चेतुना अन्यनामचिह्नितं तत्र विप्रतिपत्तैः
यन्नाम्ना पत्रं तेन सदास्य विश्वासचेतुभूतसम्बन्धव
गमरूपकारणैर्निर्णेतव्यमिति ॥

बृहस्पतिः सुमृष्टशिष्टभीतार्तैः स्त्रीमत्तव्यस
नातुरैः । निशापत्सु वलात्कारैः हतं लेख्यं न
सिध्यति ॥

व्यासः । दासास्वतन्तबालैश्च स्त्रीहृतचैव
यज्ञयेत् । प्रमाणं नैव तल्लेख्यमिति शास्त्रविदो
विदुः ॥

मिताक्षरायां स्मृतिः । पूगश्रेणीगुणादीनां या
स्थितिः परिकीर्तिता । तस्यास्तु साधनं लेख्यं
न दिव्यं न च साक्षिणः । पूगस्तु । समूहोवणिगादीनां
पूगः स परिकीर्तितः । इति कात्यायनवचनोक्तः
आदिशब्दात् विजातीयलाभः तेन ग्रामनगरा
दिःश्रेणी तु सजातीयसमूहः तामूलिकशुविन्द
कर्मकारकादिः गण एकक्रियार्योद्यतः लेख्यस्य
चाप्रामाण्यशङ्कायां लेख्यग्राहिणां प्रागुक्तशोधन-
प्रकारेण तन्निरसनीयं तत्पुत्रेण तु लेख्याधीनो
भोगएव उपन्यास्योनतु लेख्यमुद्धरणीयं ॥

तदाह कात्यायनः । आहर्त्ता भुक्तियुक्तोऽपि
लेख्यदोषान् विशेषयेत् । तत्पुत्रो भुक्तिदोषास्तु
लेख्यदोषास्तु नाप्नुयात् ॥

वृद्धरूपतिः । उद्धरे लेख्यमाहर्त्ता तत्पुत्रो भुक्तिमेव
हि । अभियुक्तः प्रमीतश्चेत् तत्पुत्रोऽपि तदुद्धरेत् ।
अभियुक्त इति लेख्यस्य साधुत्वज्ञापनार्थं अभि-
युक्ते लेख्यग्रहीतरि तद्विज्ञाप्यैव मृते तत्पुत्रेण
साधुत्वं साध्यमित्यर्थः । तत्साधनञ्च स्वदस्तलिख-
नादिरेति प्राप्नुतं ॥

॥ अथ भुक्तिः ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः । पश्यतोब्रुवतोद्धानिभूमे
विंशतिवार्षिकी । परेषु भुज्यमानायाधनस्य दश
वार्षिकी । विवादमकुर्वतः समक्षं भूस्वामिनः
परेणासपिण्डादिना भुज्यमानायाभूमेविंशतिवर्ष
निर्वृत्ता स्वत्वदानिः । अत्र लोकव्यवहारकर्मात्वा
द्वर्षगणना सावनेन ॥

तथाच विष्णुधर्मोत्तरं । सत्राण्युपास्यान्यथ
सावनेन लौक्यञ्च यस्यात् व्यवहारकर्म । तच्चैव ।
सावने च तथा मासि त्रिंशत् सूर्योदयाः कृता
इति ॥

विशेषयति व्यासः । वर्षाणि विंशतिं यस्य भूर्भुक्ता
तु परैरिह । सति राज्ञि समर्थस्य तस्य सैव न
सिध्यति । समर्थस्य दालत्वादिदोषरहितस्य ।
धनस्य दशवर्षनिर्वृत्ता स्वत्वदानिः ॥

तथाच मनुनारदौ । यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि
सन्निधौ प्रेक्षिते धनी । भुज्यमानं परैस्तृष्णीं न
सततमभ्युमर्चति । यत्किञ्चित् धनजातं समक्षमेव
प्रीत्यादिव्यतिरेकेण परैर्दशवर्षाणि भुज्यमानं

स्वामी त्वष्णीं प्रेक्षते मा भुज्यतामिति न प्रतिसि
ध्यतिनासौ तत्तत्त्वं योग्योभवति तत्र तस्य स्वाम्यं
नश्यतीत्यर्थः ॥

गोतमः । अजडापौगण्डधनंदशवर्षभुक्तं परैः
सन्निधौ भोक्तुरिति । जडाविकलेन्द्रियः पौगण्डः
पूतोऽनुत्पन्नश्चयूर्गण्डः कपोलो यस्य सः ॥

तदाह नारदः । बालआपोडशाहर्षात्पौगण्ड
श्चापि शब्दयते । अत्र पौगण्डः प्रकीर्तितइति
कुल्लूकभट्टेन लिखितं । तत्पाठेऽपि अपौगण्डस्तु
पौगण्डइति द्विरूपकोशादविरुद्धः । तस्माद्याज्ञ
यत्क्यादिषचनादिंशतिवर्षदशवर्षादिक्तालैर्भोग
एव स्वत्वं जनयति तथा कालप्राप्तिवलेन मीजमङ्कुरं
जनयति तरवश्च कुसुममिति स्वामिना चापरि
त्यक्तोऽपि शास्त्रोक्तकालीनभोगास्वाम्यमन्यस्य
भवति । यथा जयेन राज्यः परराष्ट्रधने इति । एव
मेव श्रीकृष्णवाल्मीकीयौकभवदेवमष्टगृहेपाणि
कुल्लूकभट्टचण्डेश्वरमन्त्रिनव्यवर्द्धमानोपाध्यायप्रभृ
तयः व्यवहारोऽपि तादृगेव एतद्विरुद्धवचनान्य
न्यथा व्याख्येयानि ॥

त्रिपुरुषभोगमाह व्यासः । प्रपितामहेन यद्भुक्तं
तत्पुत्रेण विना च तं । तौ विना यस्य पित्रा च तस्य
भोगस्त्रिपुरुषः ॥ पिता पितामहो यस्य जीवच्च
प्रपितामहः । त्रयाणां जीवितां भोगो विज्ञेयस्त्वेक
पुरुषः । आंगमोऽपि बलवान्न भवति यच्च श्लोकापि
भुक्तिर्नास्ति ॥

तथा च नारदः । विद्यमानेऽपिलिखिते जीवत्क्
पिच साक्षिपु । विशेषतः स्थावरानां यन्न भुक्तं न
तत् स्थिरमिति दीपकलिका । यच्च वादिनौ स्वस्वा
गमवलप्रवृत्तौ आगमयोश्च पूर्वापरभावो नास्ति
तच्च यस्य भुक्तिस्तस्यागमोऽवलीयान् न त्वन्यत्वेत्यर्थः
इति मिताक्षरा । अर्थाद्यत्रागमपौर्वापर्यनियम
इत्यत्र सर्वेष्वेव विधादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया ।
आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वातु बलवत्तरा । इति
याज्ञवल्क्यवचनान्निर्णयः । आगमस्त्विति आ
चन्यक् गम्यते प्राप्यते स्वीक्रीयते येन स आगमः
क्रयादिरिति व्यवहारमाह्वका । आगमः साक्षि
पत्रादिकमिति दीपकलिका । आगमोऽधनो
पार्जनोपायः क्रयादिरिति नैयल्लाः । तत्रान्ये

नाभियुक्तस्तत्कूठतामुद्धरेत्तत्पुत्रपौत्रौ नागममुद्धरेतां किन्तु भुक्तिरेव ॥

तत्र प्रमाणं विशेषयति वृद्धस्थितिः । आदर्शशोधयेत् भुक्तिमागमश्चापि संसदि । तत्सुतोभुक्तिमेवैकां पौत्रादिषु न किञ्चन । इदं ग्रन्थपाणिधृतं तत्पुत्रादिर्न किञ्चनेति मैथिलधृतं । आदर्शा अर्जनकर्त्ता अत्र पुत्रस्य भुक्तिशोधनमात्रं ॥

भुक्तिशोधनमाह तुर्व्यासकात्यायनौ । सागमो दीर्घकालश्च निच्छिद्रोऽन्यरवोन्मिश्रतः । प्रत्यर्थि सन्निधानञ्च भोगः पञ्चाङ्गदध्यते । दध्यते प्रमाणत्वेन सागमः क्रयादियुक्तः । एष च भूमिविषयकविंशतिवर्षधनविषयकदशवर्षान्यूनकालभोगपरः । योऽभियुक्त इत्यादि योभोगे क्रियमाणे परेणाभियुक्तः सन् परेतामृतः स्यान्नागममुद्धृतवान् तदा तत्पुत्रादिरागममुद्धरेत् ॥

तथा च चारदः । अथारूढविवादस्य प्रेतस्या व्यवहारिणः । पुत्रेण सौम्यः संशोध्योऽनतु भोगो निवर्त्तयेत् विवादे सति श्रेयः । भोगः केवलभोगः । तथा च स एव । आदौ तु कारणं दानं मध्ये

भुक्तिस्तु सागमा इति एष सविवादभोगः पृथ्यब्दे
तरपरः । तथाविधभोगस्यांगमं विनापि ग्रामा
ण्यात् ॥

तथा व्यासः । वर्षाणि विंशतिं भुक्त्वा स्वामिना
व्याहृतसती । भुक्तिः सा पौरुषी भूमेर्द्दिगुणा तु द्विपौ
रुषी । त्रिपौरुषी तु त्रिगुणा न तच्चान्वेष्ट्य आगमः ।
एतद्वचनमसमक्षभोगविषयकमिति समक्षविंशति
वर्षाभोगविषयकवचनेनाविरोधः । एतादृक्सृ
त्युक्तकाल एव ॥

कात्यायनः । सार्चकाले क्रिया भूमेः सागमा
भुक्तिरिष्यते । अस्मार्त्तेत्वागमाभावात्क्रमात्रिपुरुषा
गता । षष्टिवर्षैकपुरुषभुक्तौ त्रिपुरुषभुक्तिव्यप
देशस्य फलमाह न तत्रेत्यादि ॥

अत एव नारदः । अन्यायेन तु यद्भुक्तं पित्रा
पूर्वतनैस्त्रिभिः । न तत् शक्यमपाकर्तुं क्रमात्रि
पुरुषागतं । अन्यायेनेत्यत्रानागममिति शूलपाणि
धृतपाठः । तुरप्यर्थः पित्रा सह पितरमादाय
त्रिभिरित्यर्थः । यत्तु अनागमस्तु योभुङ्क्ते वन्नन्यद्
श्रुतानि च । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवी

पतिः । इतितस्य वचनं दण्डविधायकं न तन्मु
ख्यार्थपरं धर्मशास्त्रविरोधात् ॥

तदाह स एव । यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात् धर्म
शास्त्रार्थशास्त्रयोः । अर्थशास्त्रार्थमुत्सृज्य धर्म
शास्त्रार्थमाचरेत् । एवमेव शूलपाण्युपाध्यायाः ।
वस्तुतस्तु अनागममिति दण्डविधायकवचनं स्त्री
धननृपधनपरं ॥

स्त्रीधनञ्च नृपेन्द्रानां न कदाचन जीर्ण्यति ।
अनागमं भुज्यमानमपि वर्षशतैरपीति स्वल्पनिषे
धकवचनान्तरैकवाक्यत्वात् । यत्र विप्रतिपत्तिः
स्यादिति वचनस्याप्येतदुदाहरणं । यत्रैकस्य जये
ऽवधार्यमाणे मित्रलब्धिरपरस्य जयेऽवधार्यमाणे
धर्मलब्धिरत्र हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धि
वरायतः । अतोयतेत तत्प्राप्ताविति चेद्विदो मत
मितियाञ्चवत्क्योक्तार्थशास्त्रार्थमुत्सृज्य क्रीपलोभ
विवर्जितइति धर्मशास्त्रार्थमवलम्ब्य व्यवहारं
पश्येत् अतएव सभ्येनावश्यवक्तव्यं धर्मार्थसहितं
वचः ॥

इति कात्यायनोक्तं भवदेवभट्टास्तु व्यासव
चनं प्रतिवादिनोऽसन्निधाने पुरुषैकद्वयभोगाभि
प्रायं । त्रैपुरुषभोगस्य तत्रैवप्रमाणत्वादित्याहुः ॥

अथ भुक्तिस्वत्वापवादः बृहस्पतिः । भुक्तिस्त्रै
पुरुषो सिद्धोदपरेषां न संशयः । अनिवृत्ते सपिण्डत्वे
सकुल्यानां न सिद्ध्यति । अस्वामिना च यद्भुक्तं मृद
क्षेचापणादिकं । सुहृदन्भुसकुल्यस्य न तद्भोगेन
हीयते । विवाह्योन्नियैर्भक्तं राज्ञामात्यैस्तथैव च ।
सुदीर्घेणापि कालेन तेषां तत्तु न सिद्ध्यति । आय
णोविक्रयस्थानं विवाह्योजामाता ॥

॥ अथ युक्तिः ॥

नारदः । उल्काहस्तोऽग्निदेज्ञेयः शस्त्रपा
णिश्च घातकः । केशाकेशिगृहीतश्च युगपत्पार
दाग्निकः । कुहालपाणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता समी
पगः । तथा कुठारहस्तश्च वनहेत्त प्रकीर्तितः ।
प्रत्यक्षचिह्नैर्विज्ञेयोदण्डपारुष्यहृत्तरः । असाक्षि
प्रत्ययाह्येते पारुष्येणु परीक्षणं । प्रत्यक्षचिह्नैः रुधि
रात्ताखड्गादिभिः । पारुष्ये वाक् पारुष्ये ॥

शङ्खः नोपचस्तथ चौरइति नारदः । अभीक्ष्णं
 देश्यमानोऽपि प्रतिहन्यान्नतदचेः । त्रिचतुः पञ्चह
 त्वा वा परतोऽर्थं तमावहेत् । यदा धनिकेनाध
 मर्णिकस्त्रिचतुः पञ्चहत्वा वा त्वं मे वृणु धारय
 सीति पुनः पुनर्देश्यमानोऽपि न तद्वाक्यं प्रतिवृत्ति
 तदोत्तरकालमनेनाभ्युपगतोऽयमर्थ इत्यवधार्य
 तमर्थमृणिकाय दापयेदित्यर्थः ॥

॥ अथ शपथः ॥

नारदः । युक्तिव्यवसन्नासु शपथैरेनमर्ह
 येत् । अर्थकालबलापेक्षमग्न्यासुसुकृतादिभिः ।
 एनं विचार्यमाणमर्थं अर्हयेत् पीडयेन्निर्णयेदि
 त्यर्थः । अर्थस्य विवादास्पदस्य बलं वक्तव्यभावः
 कालस्य च बलं पुण्यापुण्यत्वं तदपेक्षं यथास्यादि
 त्यर्थः । दुर्वाकरत्वस्य पुत्रादिस्पर्शस्य चाग्नेदर्शनी
 यत्वात् । अत्र मयैतत्कृतं नवेति प्रतिज्ञासुच्चा
 र्याद्यौ जले वा हस्तं प्रक्षिपेत् । एतन्निश्चाल्ये मम
 सुकृतं नश्येदिति वा ब्रूयात् । नत्वग्निपरीक्षां जल
 परीक्षां वा कुर्यात् इत्यभिप्रायवर्जनं युक्तं तस्या

महाभियोगविषयकत्वेन शपथसमभिव्याहारानर्हत्वात् । सुहृन्नादिभिरित्यादिना दुर्वासत्याभ्युपगच्छः ॥

तथाच विष्णुः । सर्व्वेभ्येवार्थजातेषु मल्यं कनकं प्रकल्पयेत् । तत्र कृष्णलोने शूद्रं दुर्वाकरं शापयेत् । द्विकृष्णलोने तिलकरं त्रिकृष्णलोने जलकरं चतुः कृष्णलोने स्वर्णकरं पञ्चकृष्णलोने सीतेनूतमक्षीकरं सुवर्णार्द्धोने कोशोदेयः शूद्रस्य यथा समये विहिता क्रिया तथा द्विगुणेऽर्थे राजन्यस्य त्रिगुणेऽर्थे वैश्यस्य चतुर्गुणेऽर्थे ब्राह्मणस्येति । कृष्णलः काञ्चनरत्तिका तन्मूल्यादूने कृष्णलोने एवमन्यत्र ॥

मनुः । सत्येन शपथेदिप्रं क्षत्रियं वाचनायुधैः । गोवीजकाञ्चनैर्वैश्यां शूद्रं सर्व्वेस्तु पातकैः । पुत्रदारस्य वाप्येवं शिरांसि स्पर्शयेत्पृथक् । ब्राह्मणेन मयैतत्कृतं न कृतं वेति प्रतिज्ञामुच्चार्य्य सत्यमिति यत्तव्यं । तथैव क्षत्रियेन वाचनायुधं स्पृष्टव्यं तथैव वैश्येन गोवीजकाञ्चनानामन्यतमं स्पृष्टव्यं शूद्रेण तु पूर्व्वोक्तं सर्व्वमेव स्पृष्टव्यं तेषां वृथाकृत

॥ व्यवहारतत्त्वं ॥ ५७

स्पर्शानां पातकहेतुत्वात् पातकशब्देन निर्देशः
हलायुधोपेवं ॥

दैवक्रियाविषयमाह नारदः । अरण्ये निर्जने
रात्रावन्तर्धेऽग्निं साहसे । न्यासाद्यहरणे चैव
दिव्या सम्भवति क्रिया ॥

बृहस्पतिः । देवब्राह्मणपादांश्च पुत्रंदारशिरांसि
च । एते तु शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे
साहसेष्वभिशापे च दिव्यानि तु विशेषतः ॥ अत्र
शपथदिव्ययोः पृथक्त्वप्रतीतेः शपथेन दिव्य
धर्माः किन्तु वैधे कर्मणि तेन शौचार्यं स्नानाच्च
मनादिमात्रं कार्यं । दिव्यानि तु दिव्यतत्वे कथि
तानि नात्र लिखितानि । अत्राभियुक्तेन शपथः
कर्तव्यइत्युत्सर्गः ॥

उभयेच्छ्रयामियोक्तापीत्याह नारदः अभि
योक्ता शिरोवर्त्ति सर्वत्रैव प्रकीर्तितः । इदृशान्य
तरः कुर्यादितरोवर्त्तयेच्छिरः । इतरः शपथकर्तृ
भिन्नः ॥

तथा कात्यायनः । आचतुर्दशकादङ्गो यस्य नो
राजदैविकं । व्यसनं जायते घोरं संज्ञेयः शपथे
शुचिः । व्यसनमापत् घोरमतिपीडाकरं ॥

तथा च कोशाधिकारे यस्य पश्येदित्यनुवृत्तौ
विष्णुः रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजातद्धमयापि वा ।
तमशुद्धं विजानीयात् तथाशुद्धं विपर्ययात् ॥

कात्यायनः । तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य यदि
सुम्भवेत् । रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दद्यात् दमच्च
सः । ज्वरातिसारविस्फोटगढास्थिपरिपीडनं ।
नेचरुग्गलरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते । शिरो
रुग्गुदभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणां । तस्यैकस्येति
न तु देशव्यापकमरणादिः ॥

मनुः । न वृथा शपथं कुर्व्यात्स्वल्पेष्ट्यर्थे नरोबुधः ।
वृथाहि शपथं कुर्वन् प्रेत्य चेह च नश्यति ॥
कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्षे तथेन्धने । ग्राह्यणा
भ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकं ॥ कामिनीष्विति
रक्षसि कामिनीसन्तोषार्थं वृथा शपथ एवं विवाह
सिद्धर्थं गोप्राप्तार्थं आवश्यकक्षोभेन्धनार्थं
ग्राह्यणरक्षार्थमङ्गीकृतधनादौ ॥

यमः वृथातु सपथं कृत्वा कीटस्य बधसंयुतं ।
अनृतेन च युज्येत वधेन च तथा नरः ॥ तस्मान्न
शपथं कुर्यान्नरोमिथ्यावधेक्षितं । कीटस्येति प्राणि
मात्रोपलक्षणं तद्वधपापेन वृथाशपथकर्त्ता युज्येत
इत्यर्थः ॥

अथ निर्णयः तत्र नारदः । यस्तोचुः साक्षिणः
सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् । अन्यथा वादिनो यस्य
ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥ स्वयमभ्युपपन्नोपि स्वचर्या
वसितोऽपि सन् । क्रियावसन्नोऽप्यर्हेत परं सभ्याव
धारणं ॥ सभ्यैरवधृतः पश्चात्तु शास्त्रः शास्त्र
मार्गतः । यस्य वादिनः प्रतिवादिनोवा साक्षिण
इत्युपलक्षणं । साक्षिलिखितभुक्ति युक्तिशपथानां
मध्येऽन्यतमप्रमाणं यस्य प्रतिज्ञायाः सत्यत्वप्रति
पादकं स एव जयी अन्यथा पराजित इति प्रत्ये
तव्यं । स्वयमभ्युपपन्नः आत्मनैवाङ्गीकृतस्वपरा
जयः स्वचर्यावसितः कर्मस्वेदवैवर्ण्यादिना परा
जितत्वेनावधृतः क्रियावसन्नः साक्षादिना प्राप्त
पराजयः परमगन्तारं स्वस्यत्वभरणमर्हेत, मभा,

सदा मिलितनामयं पराजितइति निर्णयमर्हेत
आकाङ्क्षेत स शास्त्रविधिना शास्यः ॥

निर्णयस्य फलमाह बृहस्पतिः प्रतिज्ञाभावना
दादौ प्राङ्निवाकादिपूजनात् जयपत्रस्य चादाना
ज्जयी लोके निगद्यते ॥

जयपत्रस्य लिखनप्रकारमाह स एव । यद्वृत्तं
व्यवहारेषु पूर्वपक्षोत्तरादिकं । क्रियावधारणोपेतं
- जयपत्रेऽखिलं लिखेत् ॥ पूर्व्वेणोक्तक्रियायुक्तं निर्ण
यान्तं यदा नृपः । प्रदद्याज्जयिने पत्रं जयपत्रं
तदुच्यते ॥

कात्यायनः । अर्थिप्रत्यर्थिवाक्यानि प्रति
साक्षिवचस्तथा । निर्णयश्च तथा तस्य यथा चार
धृतं खयं ॥ एतद्यथाचरं लेख्यं यथा पूर्वं निवेश
येत् । सभासदस्य ये तत्र धर्मशास्त्रविदस्तथा ॥
ततश्च भाषोत्तरे क्रियाच पत्रसाध्यादिकं निर्णयो
जयपराजयावधारणं निर्णयकालावस्थितमध्यस्था
येत्यादिकं सर्व्वं लेखनीयं निरूपणस्य सम्यक्त्व
प्रदर्शनार्थं । तथाहि भाषोत्तरलिखनं चैतन्तरेण
पुनर्न्यायप्रत्ययस्याननिषेधार्थं नहि न गृहीत

मिति मिथ्यात्तरेण पराजितस्य पुनः परिशीधितं
मयेति प्रत्यवस्थानं सम्भवति । प्रमाणलिखनन्तु
पुनः प्रमाणान्तरेण न्यायनिषेधार्थं ॥

तदाह कात्यायनः । क्रियां वलवतीं त्यक्त्वा
दुर्बलां योऽवलम्बते । न जयेऽवधृते सन्धेः पुनस्तां
नाप्नुयात् क्रियां ॥ निर्णीते व्यवहारे तु प्रमाणम
फलं भवेत् । लिखितं साक्षिणोवापि पूर्वमावेदितं
न चेत् ॥ यथा पक्षेपु धान्येषु निस्कृताः प्रावृषो
गुणाः । निर्णीतव्यवहाराणां प्रमाणमफलन्तथा ॥

निर्णयेत्तरकृत्यमाह मनुः । अर्थेऽपव्यय
मानन्तु कारणेन विभाषितं । दापयेद्वनिकस्यार्थं
दण्डलेशश्च शक्तितः ॥ अपव्ययमानं अपलपन्तं
कारणेन साक्षादिप्रमाणेन ॥

याज्ञवल्क्यः । ज्ञात्वापराधं देशश्च कालं वल
मथापि वा । वयः कर्मच वित्तश्च दण्डं दण्डेषु
दापयेत् ॥

मनुः तीरितं चानुशिष्टञ्च यत्र क्वचन सम्भवेत् ।
कृतं तद्वर्मानो विद्यात् न तद्भूयो निवर्त्तयेत् ॥ अनु
शिष्टं साक्षादिनिर्णीतं । अतएव तीरितं प्राद्विक्य

तथा दासकृतं कार्यमकृतं परिचक्षते । अन्यत्र
 स्वामिसन्देशान्नदासः प्रभुरात्मनः । पुत्रेण च कृतं
 कार्यं यत्स्यादच्छन्दतः पितुः । तदप्यकृतमे
 वाङ्मर्दासपुत्रौचतौ समौ । एतच्च कुटुम्बभरणाति
 रिक्तविषयं । कुटुम्बार्थेऽभ्यधीनोपि व्यवहारं यमा
 चरेत् । स्वदेशे वा विदेशे वा तं ज्यायान्न विचालयेत् ॥
 इति मनुवचनात् कुटुम्बमवश्यभरणीयं । अभ्य
 धीनः । परतन्त्रपुत्रदासादिः व्यवहारमृणादिकं
 ज्यायान् स्वतन्त्रः न विचालयेत् अनुमन्येत ॥

तथाच नारदः । स्वातन्त्र्यन्तु स्मृतं ज्येष्ठेज्यैष्ठं
 गुणवयः कृतं । अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्वाः स्वतन्त्रः
 पृथिवीपतिः ॥ अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्य आचार्यस्य
 स्वतन्त्रता । अस्वतन्त्राः स्त्रियः सर्वाः पुत्रादासाः
 परिग्रहाः ॥ स्वतन्त्रस्तत्र तु गृही यस्य तत् स्यात्
 क्रमागतं । गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेयः अष्टमाद्वत्सरात्
 शिशुः ॥ बालआशौडपादर्पात् पैगण्डोपि निग
 द्यते । परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते ॥
 जीयतेनर्न स्वतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वितः । तयो
 रपि पिता त्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनात् ॥ अभावे

वीजिनोमाता तदभावे च पूर्वजः । परिग्रहा
अनुजीविप्रभृतयः ॥

तथाच वृहस्पतिः । पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्रीदास
शिष्यानुजीविभिः । यद्गृहीतं कुटुम्बार्थं तद्गृही दातु
मर्चति ॥

कात्यायनः । कुटुम्बार्थमशक्तेन गृहीतं व्याधि
तेन वा । उपस्रवनिमित्तञ्च विद्यादापत्कृतन्तु
तत् । कन्यावैवाहिकञ्चैव प्रेतकार्यं च यत्कृतं ।
एतत्सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोः । प्रभोरिति
कर्त्तरि पठ्यते तेन प्रभुणा दातव्यमिति रत्नाकरः ॥

वृहस्पतिः । यः स्वामिना नियुक्तोऽपि धनायव्यय
पालने । कुसीदकृपिवाणिज्ये निरुद्यार्थस्तु स
स्मृतः । प्रमाणं तत्कृतं सर्वं लाभालाभव्ययोदयं ।
स्वदेशे वा विदेशे वा स्वामी तन्न विसम्बदेदिति

श्रीगघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं

स्मृतितत्त्वे व्यवहारतत्त्वं समाप्तं ॥ ० ॥

शकाब्दे रन्ध्रवेदाद्रिधरणीसंमिते गते । मकरं
वासरंकरे संशोध्य वज्रयत्नतः ॥ देशाधिपाज्ञयै
तच्छीलक्ष्मीनारायणः सुधीः । नवसूचीसमं पुस्तं
मुद्रावर्ण्यलेखयत् ॥ इति शकाब्दाः १७४८ ॥ ० ॥

॥ अथ व्यवहारतत्त्वस्य शुद्धिपत्रं ॥

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धं	शुद्धं
८	५	आकये	नाकये
१३	१८	दूते	द्यूते
१४	१८	भत	भूत
१७	३	पर्वी	पर्वी
१८	११	भाष	भास
२२	४	ग्राह्यं	ग्राह्यं
२८	१९	लुब्ध	लुब्ध
३३	४	धृतं	धृतं
४१	१४	दुष्टं	दुष्टं
४६	१७	प्रेक्षिते	प्रेक्षते
४८	१२	भवत्ये	भवत्ये
५१	३	प्रमणं	प्रमाणं
५५	१०	मग्न्या	मग्न्य
५६	४	मल्यं	मूल्यं